

ՄԻԱԲԱՆ. (Գ. Տ. ՄԿՐՏՉԵԱՆ)

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԸՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ա. ԷԶՄԻԱՆՆԻ

1896

Մայր Աթոռի Տպարանում վաճառում են հետևեալ գրքերը:

	Ռ.	Կ.
1. Բագրևանդ և Զրաբաշխ գաւառ, աշխ. Ս. Հայկունի	1	40
2. Դեօլլինգերի Նամակները, թարգմ. Խաչվանքեան	—	50
3. Էլիզէ Ռէկլի, Ռուսական Հայաստան, թարգմ. Միաբան	—	30
4. Նոյնը Լազիստան—Հայաստան և Քիւրդիստան թարգ. Միաբան	—	50
5. Խանգարմունք Հայկաբանութեան, աշխ. Գ. Եպիս. Այլագեան	—	20
6. Կիրակուայ Հանգստութիւնը և նորա նշանակութիւնը առողջութեան համար, Գօկ. Նէէարի թարգ. բժ. Մ. Զարգարեան	—	20
7. Մարգարիտ Արքայութեան գրեց Խրիմեան Հայրիկ	—	30
8. Խաչի ճառ, գրեց Խրիմեան Հայրիկ	—	30
9. Դատաստանագիրք Հայոց, Մխիթար Գօշի	3	—
10. Մանկական Պարտէզ, թարգ. բժ. Լ. Տիգրանեան	—	20
11. Պապիկ և Թոռնիկ, գրեց Խրիմեան Հայրիկ	—	60
12. Պատմութիւն Ժողովոց Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, աշխ. Ա. Եպիս. Մխիթարեան	—	20
13. Պատմութիւն Սամնէլ քհն. Անեցւոյ, հրատ. Ա. Տէր Միքելեան	1	20
14. Զամբու, Սիմէօն կաթողիկոսի	1	—
15. Ստորագրութիւն կաթողիկէ Էջմիածնի և հինգ գա- ւառացն Արարտոայ Ա. հատ. աշխ. Յ. Եպիս. Շահխաթունեան	2	—
16. Նոյն Բ. համոր	2	—
17. Տօմար և Տօնացոյց, աշխ. Գ. քհն. Աղանեան	—	50
18. Պարզ Քարոզներ, Ա. գիրք աշխ. Էմ. քհն. Նազարեան	—	15
19. Նոյնը Բ. գիրք	—	15

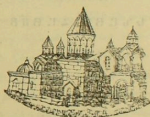

ՄԻԱԲԱՆ (Գ. Տ. ՄԿՐՏՅԵԱՆ)

ԽՈՐԵՆԵՅՈՒ ՊԼՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

A $\frac{11}{25258}$

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

ՏՊԱՐԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՈՅ Ս. ԷՋՄԻԱՆԻ

1896

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

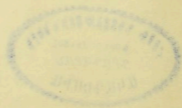
ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ • Տ • ՄԿՐՏԶԻ

ՎԵՀԱՓԱՅԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂՈՒԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԵՆ ԷՆՅՈՑ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԿՐԹԱԳՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

1988

ՅԵՌԱՋԱԲԸՆ

Սրանից եօթը տարի առաջ սկսուած այս յօդուածները հրատարակուեցան 1990—91 թուի Արարածներում: Դի և Նոյն ժամանակ արտատպուելով մինչև այս հրատարակութեան 72 դերերը: Երկարատե բացակայութեանս պատճառով՝ սրանց շարունակութիւնը դուրս եկաւ ուրիշ ձևով և ծրագրով 1894 թուի Արարածներում՝ «Հայկականք» վերտառութեամբ: * Մեր տպարանի նոր փարչութիւնը՝ ջանալով անխնամ փիճակը բարեկարգել՝ ի թիւս ուրիշ կիսկատար թողուած հրատարակութեանց այս արտատպութեան մի քանի մնացած երեսներն էլ ամբողջացնել փութաց:

Եօթն երկար տարիներից յետոյ նորից մի ակնարկ ձգելով այս յօդուածների վրայ՝ շատ բան գտնում եմ հնացած և սրբագրելի, Աւրիշ կերպ էլ չէր կարող լինել: Մի կողմից Խորենացու վրայ կատարուած նորանոր հետախուզութիւնները, միւս կողմից այս յօդուածների հեղինակի երկարամեայ թարթափումները մեր ձեռագրերի հազարաւոր հատորներում միմիայն այդ բընական հետեւանքին կարող էին հասցնել: Աստի և պէտք է նայել այս գրուածքին իբրև նոր սկսողի առաջին փորձերի վրայ:

Սակայն այսուամենայնիւ կան կէտեր գրուածքումս որոնք հիմնական գծերով այսօր էլ չեն թւում կորցրած լինել իրենց հետաքրքրականութիւնը, գոնէ յօդուածագրի աչքում: Ա և Բ յօդուածներում աղբյուրի կէտերիցն է թարգմանական ընթերցուածների պոյութեան ապացուցութիւնը (Constatation) և դրանցից մեր շատ բնագրերում յառաջ եկած փոփոխութիւնների կարեւորութիւնը բնագրական հետազօտութեան տեսակէտից: Աւելի արժանի են ուշադրութեան Գ և Դ յօդուածները, նուիրուած Խորենացու չորրորդ գրքին: Այս մասում գրեթէ փոփոխելու բան չեմ գտնում: Դ-րդ յօդուածում նկարագրուած ձեռագիրը անհամեմատ աւելի նշանւոր դուրս եկաւ ոչ թէ Խորենացու, այլ Ղազարի Լնանունի (Մծուրնացու), Սերէոսի և մասամբ Պորիւնի բնագրերի քննադատութեան համար: Այս մասին ասելիքներս կմնան առաջին պատեհ առթիւ: Ե-րդ յօդուածում առաջարկուած սրբագրութիւններից լիովին արդարացու Մմբատ—Տրդատի մասին եղած վարկածը (տե՛ս Հայկականք ԺԱ), Վերջինս, այն է՝ Զ-րդ յօդուածը՝ իւր գլխաւոր կէտերով՝ այսօր էլ մնում է գեռ միակ փորձը ճշտելու և սահմանագծելու Խորենացու իբրև աղբիւր գործ ածած անվաւերական Մարարաւի ծաւալը:

Այսպիսով դիւրանում է և հնարաւոր դառնում Սերէոսին կից մեզ հասած Մծուրնացու և Խորենացու Մարարաւի մերձեցումը կամ լաւ ևս

միևնոյն երկասիրութեամբ և Կոմ մի ընդհանուր ազդելից բղիտոյ երկու տարբեր խմբագրութիւններ լինելը ապացուցանելը՝ *

Հնացած և անպայման սրբագրելի կէտերիցն են մանր նկատողութիւններից շատերը: օրինակ՝ «Հաւ և Համբաւ» ընթերցուածների մասին յառաջ բերուած խախուտ վարկածները— բոլորովին անընդունելի—այլ և մի քանի շատ խնդրական և լոկ պատահականութեան վրայ հիմնուած մերձեցումները: Երես 45 «ի քմի (?) կացեալ» հարցականով ընթերցուածը անշուշտ պէտք է հասկանալ «ի քմի կացեալ» այն է՝ կացեալ ի գարանի (քմի = գարան) արտերէն բառ): և այսպիսի ուրիշ մանր սրբագրութիւններ, Խորենացուն վերագոծնալու անշուշտ մենք գեո շատ անգամ առիթ կուենանք:

* * *

Մեր այս փոքրիկ աշխատութիւնը և նման փորձերը մի գլխաւոր նպատակ են ունեցել միայն՝ այն է՝ միջազար և շրջան պատրաստել իւրովսանն՝ քաղաքակրթութեան կեդրոններից հեռու անկիւնում՝ գրական—գիտական աշխատանքների համար: Մեր սակաւթիւ նախորդները երևի անհամեմատ աւելի աննպաստ պայմանների մէջ են աշխատելիս եղել, Հաւանարար գեո շատ դժուարութիւնների պէտք կլինի յաղթել և այսուհետև: Կանոնաւոր և կարգաւորեալ մատենադարանի պակասութիւնը (մասնաւորապէս տպագիր գրքերի), գիտական հետաքրքրութիւն ունեցող ընկերների և գործակիցների սակաւութիւնը, լուսաւոր աշխարհից հեռու և անջատուած լինելը և այլ անհրաժեշտ նպաստող պայմանների բացակայութիւնը մեծամեծ խոչընդոտներ են: Բայց անշուշտ կգայ ժամանակ—և թերևս՝ արդէն իսկ է—բր գրական գրադասները գոնէ ոչ նուազ պատուաւոր և պատուարեւ պիտի համարուի հասարակի աչքում: քան ուրիշ որեէ բարձր պաշտօն և պաշտօնաժամութիւն: Բարբաղադարար տեղիք կայ յուսալու, որ շատ հեռու չէ և այն ժամանակը, որ նոյն իսկ մեզանում: Դանականներիս մէջ, մոռացուած առանների կարգը պիտի անցնի այն ընտրոշ ասացուածը՝ Վարդանի առաններից, թէ Բագումբ են որ զգիր ոչ գիտեն: Օտարագրի և հայ հեռաւոր գիտուն բարեկամներիս հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնելով՝ նրանց դէպի ինձ ուղղած անընդհատ խրատուսանքների փոխարէն, հարկ եմ համարում յիշեցնել, որ մեր հանգամանքներում գտնուող գործիչների համար տոկաշն և յարատեւելը ոչ թէ մի առանձին արժանիք, այլ բարոյական պարտք է և անհրաժեշտութիւն:

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ ՄԿԻՏՉԵԱՆ

40 Մարտի 1896

* Այս հետեւանցին եկան և Փետտեր (Հանդ. Ամս. 1894, յունուար) և Մատ = 0 Начальной Исторіи Арменіи Анонима, 1894: Մեզ համար քնու համոզել են Գուտշեղի և մանաւանդ Կարինի կրկն և կրկն անդումները, որ եթ թէ Խորենացին և Մարաքա մեծնոյն անձ լինէին (M. A. Carrière: La Légende d'Abgar dans l'histoire d'Arménie de Moïse de Khoren, եր. 2):

ԽՈՐԵՆՈՅՈՒ ՊՈՏՄՈՒԹԵՆՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Ա.

Պատմութեան ընթացի թարգմանութեան ենթարկուիլը. — կունդ.

Արամազդ. — Սխալ կէտադրութիւն. — Գերականական սխալներ.

Խորենացու պատմութեան գիրքը մեր ամրողջ գրականութեան մէջ բացատիկ և արտօնեալ տեղ ունի գրաւած, Հայկական միտքը երբէք չէ արտայայտուել այնպիսի կորովութեամբ և այնպիսի վայելուչ արուեստով, ինչպէս այդ եղել է պատմահօր գլուխ—գործոցում: Աստի Հայկական մտքի և ոչ մի արտայայտութիւն չէ գրաւել լուսաւորեալ աշխարհի լուրջ ու շագրութիւնը այն չափով, ինչ չափով այդ բանին արժանացել է Խորենացին: Բաղմաթիւ թարգմանութիւններ զանազան լեզուներով, քննադատութիւններ, թեր և դէմ կարծիքներ, անթիւ ծանօթութիւններ, ուսումնասիրութիւններ և ենթադրութիւններ իրենց նիւթ են ունեցել Խորենացու ամրողջ երկասիրութիւնը, կամ նորա այս կամ այն հատուածը:

Այսուամենայնիւ, մեր կարծիքով, Խորենացու ուսումնասիրութեան գործը ոչ միայն դեռ վերջացած չէ, այլ համարձակութիւն չլինի ստել, դեռ նոր է սկսուում: Իւրովսանն օգնել այդ մեծ գործին, թէև նուազ և աննշան չափով, ամեն մի գրագիտի բաղձալի է և, կարծեմ, ներելի ցանկութիւն: Այդ ցանկութիւնն ես էլ ունեցայ և հաւայթման մի շարք միջանցից անկախ, ինքնուրոյն, յօդուածներով կամենում եմ հաղորդել մեր հին մատենագրութեամբ հետաքրքրուող ընթերցողներին իմ մօտ մի տարուայ ուսումնասիրութեանց արդիւնքը:

Նախապէս խնդում ենք ընթերցողին նայել այս յօդուածներին իրրե թեթև ստուերագրերի (էսքիս) վրայ՝ որովհետև Խորենացու պատմութեան ուսումնասիրութիւնը ոչ միայն գեր ի վեր է մեր թոյլ ուժերից՝ այլ և վաղաժամ:

Խորենացու երկասիրութիւնը լաւ ուսումնասիրուելու համար դեռ կարօտ է մեծ նախապարաստական աշխատութեանց և մանրակրկիտ հետազոտութեանց: Խորենացու չնաձեռագիրներ մինչև այժմն չեն գտնուել, եղածներն էլ խնամքով չեն ուսումնասիրուած: Ինչպէս էրէ՛ ոչ էրէ՛, ---

2 եռագ. «Զայսու ժամանակաւ . . . ոչ շէտէն իբր զիսկ ինչոք»

Տպագ. Թողլով զթագաւորութիւնն Պարսից որդւոյ իւրում Արշաւրի,
որ էր ինչոք ի մեծէն ի սուրբն (Բ. 24)

2 եռագ. Թողլով . . . մանկան որդւոյ ինչոք ի սուրբն»

Տպագ. «Եւ ի մէջ այսպիսեաց խառն երազոց թուէր ինձ կալ ի վե-
րայ տանեաց իմոց արքունեացս, և զնոյն ինքն վերին երեսս
յարկացս տեսանել ինչոք ի սուրբն շատրուանօք զարդա-
րեալ» (Ա. 26)

2 եռագ. «Եւ ի մէջ . . . գեղեցկօք բազմագունիւք զարդարեալ շա-
ղբրուանօք»

Տպագ. Ուստի և ի քրտան ինչոք ի սուրբն ինչոք, փախեալ յինէն
քունն» (Ա. 26.)

2 եռագ. Ուստի և ի քրտան ինչոք ի սուրբն ինչոք, փախեալ յինէն
քունն»

Ինչ այսպէս կարելի է շարել բազմաթիւ օրինակներ:

Ահներև է որ «պարզև» և «պատարագ», «յետնոցս» և «զկնեացս»,
«զհարցուածս» և «զհարցմունս», «յօժարութիւն» և «հաւանութիւն»,
«առաջնորդ և գլխապետ» մէկը միւսի թարգմանութիւն են, Նթէ, ինչ-
պէս ենթադրում ենք, սկզբնական բնագրում եղել է «պատարագօք»,
յետոյ ինչոք ի սուրբն թարգմանուել է՝ «պարզևօք»: Բառերի նման և ամ-
բողջ նախագասութիւններ ենթարկուել են նոյնանման փոփոխութեան —
թարգմանութեան: Աշակերտաց թէ արդևօք բոլոր ընթերցողների դիւրու-
թեան համար էր կատարուում այս թարգմանութիւնը՝ դեռ ևս կանուխ է
որոշել, Բայց մի բան անկասկած է մեզ համար, որ այդ թարգմանութիւ-
նը կատարուել է ինչոք ի սուրբն զէպի Երեմիայի ինչոք զէպի Երեմիայի: Մեր
համոզմունքն է որ սկզբնական ձևն է. «մանկան տղայոյ փոքրկան յոյժ»,
իսկ թարգմանութիւն է՝ «որ էր փոքրիկ մանուկ և տղայ»:

Նոյնպէս բնագիրն է՝ «Ոչ զիւրն կարծելով քեռորդի», իսկ թարգմա-
նութիւն է՝ «չկարծելով ինքեան քուեր որդի»: Բնագիրն է «գլխապետ»,
իսկ թարգմանութիւն է «առաջնորդ»:

Անգամնապէս բնագիրը կարելի եղածին չափ ճշտելուն մեծապէս
նպաստելու է այս թարգմանութեան երկարութիւնը իրողութիւնը գիտենալը: Ա-
մենամեծ ուշադրութիւն պէտք է դարձնել Խորենացու բոլոր այն բառերի
և ոճերի վրայ, որոնք ուրոյն. կամ լաւ ևս, ինքնուրոյն գործածութիւն
ունին: Այս բառերի և ոճերի ուսումնասիրութիւնը միայն կարող է անսխալ
առաջնորդել մեզ ուղղագոյն ընթերցուածների ընտրողութեան գործում:

Օրինակ, վեր առնենք «բովանդակ» և «բաւական» բառերը, Խորենացին երկուսն էլ գործ է ածում սովորական նշանակութեամբ, Բայց Խորենացին ունի «բովանդակի» մի աւելի հին, վաղնջական գործածութիւն, Բովանդակ» սովորաբար նշանակում է «հարս», ընդհանրապէս «Բայց Խորենացին ունի և այսպիսի գործածութիւն. «Եւ վասն այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել» (Ա. 10): Այս դէպքում «բովանդակ» նշանակում է բռնակ, ASSEZ, ДОВОЛЬНО. Միանգամ իմանալով բովանդակի այս վաղնջական գործածութիւնը, շատ հատուածների թարգմանութիւնը հեշտանում է:

Հետևայ օրինակում ակնբեր է, որ բռնակը բռնակութեամբ թարգմանութիւնն է. «բովանդակ վարկուցեալ մնացելոց սահմանացն տիրել» (Գ. 8), Բնագրում անշուշտ բովանդակ էր և ոչ բաւական, թէև երկուսի նշանակութիւն էլ միևնոյն է, Հ. Խ. Ստեփանէ (աշխարհ. խորեն. ծնթ. 566.) ընտրելի է համարում «բաւական» ընթերցուածը, երևի միայն այն պատճառով, որ այս բառն աւելի հարմար է և բայց հասկանալիութիւնը բաւարար պատճառ և հիմունք չէ: Բովանդակի վաղնջական գործածութեան ահա և այլ օրինակ. «Բայց պատահեն միմեանց առ բաճրականդակի միոջ բլրով քարագագաթնիւ, որ այժմ ասի Վոզնիայ, և մօտեալք ի միմեանս ձիգ ասպարիզօք միջոցացն, ամբանան երկրքին կողմանքըն բռնակ աւուրս» (Բ. 4): — Վարելի է բերել և ուրիշ օրինակներ, բայց բաւականանանք այս չափով:

Թարգմանութեան ենթարկուելը մի անօրինակ երևոյթ չէ մեր գրականութեան մէջ. Հակառակ ուղղութեամբ՝ ռամկականից դէպի գրաբարը փոփոխութեան օրինակ ունինք արդէն (Տե՛ս Հանդէս Ամսօրեայ, 1890, մայիս, եր. 105. «Պատկեր տարբերութեանց երկուց ձեռագրաց»): Համոզուած եմ որ ապագայ ուսումնասիրութիւնները շատ նորանոր փաստեր պիտի ընձեռեն մեզ, այս երևոյթն ապացուցանող:

Վերջ Աւստրալի. «Թարգմանութիւնը» մեծաւ մասամբ վերաբերում է արտաքինին՝—լեզուին, և ոչ ներքին բովանդակութեանը, Բայց կարող են պատահել դէպքեր, երբ թարգմանութիւնը սխալ է կատարուած կամ նպատակաւոր է (tendancieux, գիտաւորական):

Այսպիսի դէպքերում սկզբնագիրը վերականգնելու ինդիքը սաստիկ զգուարանում է և բարգւռում, և կամ նոյն իսկ, անհնարին դառնում, Խորենացու այսպիսի մի ասացուած՝ «բաւական լիցի ասացելս վասն նորա» կարող է պատահել որ թարգմանական լինի, բայց որի ընդգիրը զգուար չէ ենթադրել և գտնել, քանի որ ունինք և այսպիսի ասացուած՝ «Եւ վասն այսորիկ այսչափ բովանդակ լիցի ասել»: Բայց երբ թարգմանութիւնը կամ փոփոխութիւնը նպատակաւոր է, օրինակ, մի հեթանո-

սական ասացուածի տրուած է քրիստոնէական կերպարանք, այսպիսի դէպքում ընդգիրը վերականգնելը, կամ ընթերցուածներէ մէջ ընտրութիւն անելը սաստիկ դժուարանալու է:

Այսպիսի մի նպատակաւոր փոփոխութեան ենթարկուած է մեր կարծիքով Խորենացու մինչև ցայժմս մի մին և անհասկանալի մնացած կտորներէ մին, որ է Արամազդի հետեւեալ հատուածը:

«Սիրեմ՝ կոչել այսպէս ըստ քաջութեան՝ Հայկ, Արամ, Տիգրան. քանզի ըստ իմ՝ քաջաց ազգք քաջքն՝ իսկ միջոցքն՝ որպէս դէպ ումեք թուիցի կոչել: Բայց ըստ զիւցազնութեանն կարծեաց՝ ճշմարիտ է և ասելս մեր. ոչ Արամազդ որ, այլ ի կամեցողսն լինել Արամազդ, չորից ևս այլոց անուանելոց Արամազդ, յորոց մի է և Կունդ ոմն Արամազդ: Այսպէս և բազումք անուանեալ Տիգրանք, մի է և միայնակ սա ի Հայկազանցս, որ զԱժդահակ սպան, և զտուն նորա ի գերութիւն վարեաց, և զԱնոյշ մայրն վիշապաց. օժանդակ կամօք և յօժարութեամբ զԿիւրոս ունելով, զիշխանութիւնն Մարաց և Պարսից յինքն յափշտակեաց» (Ա. 31):

Այս ամբողջ պարբերութեան մէջ մի բան շատ որոշ է, այդ այն է՝ որ համեմատուած են միմեանց հետ Արամազդներն ու Տիգրանները: Ինչպէս որ չորս Արամազդից միայն մինն է Կունդ Արամազդ, այսպէս և «բազում» Տիգրաններից մի և միայնակն է Տիգրան Հայկազունը, որ Աժդահակին սպանեց, Անոյշ տիկնոջը գերեց, Մարաց և Պարսից իշխանութիւնները յափշտակեց, Արամազդը և Տիգրան այնպէս սերտ կապուած են բազատութեամբ, որ անկարելի է նրանց անջատել, առանց ամբողջ պարբերութիւնն աղճատելու, ուստի և սխալուում են ֆրանսիացի թարգմանիչը՝ Լանգլուան, և նորանից առնելով՝ Հ. Ստեփանէն, Արամազդի կտորը համարելով յետոյ ներմուծուած—interpolation, ընդմիջարկութիւն:

Պարբերութեան ընդհանուր միտքը, ըստ մեր կարծեաց, շատ պարզ է. մութն է մնում և անվերածանելի Կունդ բառը, որ գրում են իբրև յատուկ անուն, Իտալական թարգմանիչը պարսկերէնով մեկնում է կունդը իբրև «հզօր, պատերազմասէր»։ Cund nel persiano val forte bellicoso *)): Էմինն ուղղակի խոստովանում է, որ չէ հասկնաւում կունդ բառը, որը ոչ մի ուրիշ տեղում չէ հանդիպում: Կունդը իբրև «հզօր կամ զիւսաւոր» շատ յարմար է գալիս պարբերութեան ընդհանուր մտքին, — Արամազդների մէջ կունդ Արամազդը, ինչպէս Տիգրանների մէջ՝ Տիգրան Հայկազունը:

*) Mose Corenese. Venezia, 1850 p. 84. n. 1.

Բայց թէ ինչ պարսկական բառից է առնում իտալերէնի թարգմանիչը այդ կունդի մեկնութիւնը, յայտնի չէ, ուստի և կասկածելի, Եւ մի՞ թէ Հայոց մեծ Արամազդը, չորս Արամազդներից մեծագոյնը, կրում էր մի այնպիսի մակդիր, ստորոգելի, որ հայերէնում չունէր իւր նշանակութիւնը և այսօր մեզ անհասկանալի է մնում:

Այս մտածութեամբ առաջնորդուած մենք կունդի մէջ տեսնում ենք հայերէն բառ, մինչև այսօր էլ ժողովրդեան մէջ գործածական, Կունդ նշանակում է մազերը թափուած գլուխ, քալ, քաշալ, ճաղատ, կնդակ, Կնտել նշանակում է մազերը տակից խուզել, Սրանից է երևի և կոնդ (բլուր) բառը, իրբև Բէ՛՛է, որի մասին մենք խօսելու ենք մի այլ անգամ, Եղել են և կան կունդ մականուն կրողներ. օրինակ՝ Կունդ Սարգիս վարդապետ, որ գրած է Գուկասու և Յովհաննու աւետարանաց մեկնութիւն, Սարկաւագ վարդապետի աշակերտը:

Բայց կունդ, կնդակ կոչել Արամազդին կարելի էր միայն անարգական մտքով, այնպիսի անարգութիւն, որին չդիմացաւ մինչև անգամ «այրն աստուծոյ» Եղիսէ մարգարէն, և անտառից երկու արջ կանչեց և իրեն կնդակ կոչող մանրիկ մանուկներից քառասուն և երկուսին պատանել տուեց: (Գ. Թագ. գլ. Բ.)

Կունդի այս բացատրութիւնը հակասում է ամբողջ պարբերութեան մտքին, որի մէջ Արամազդը ոչ միայն չէ անարգուած, այլ համեմատուած է սիրելի հերոսի՝ Տիգրանի հետ:

Այս ակներև հակասութեան դադարիչը պէտքէ տեսնել «դարձակութիւն» մէջ, որի մասին խօսեցանք վերևում: Արամազդի պատուարեր և մեծարական ստորոգելին կարող էր թարգմանուել անարգական բառով քրիստոնեայ և նեղահայեաց ընդօրինակողից կամ Խորենացի մեկնող վարժապետ — վարդապետից, Եւ յիրաւի, Ներսէս գրիչը տալիս է մի նոր ընթերցուած, որ լիովին ապացուցանում է մեր այս վարկածը, «Կունդ ոմն Արամազդի» փոխանակ Ներսիսի օրինակն ունի՝ «կատար ոմն Արամազդ»: Ներսէս սաստիկ տգէտ գրիչ է, կամ աւելի ճիշտ ասած, նա ոչ թէ ընդօրինակում է այլ առանց հասկանալու նորոգել է գրերը, ուստի և անկարող է որևէ ինքնուրոյնութեան, Նա ընդօրինակած է անկասկած, ինչպէս բաղմամբիւ նշաններից երևում է, եւ ինչպէս ընդհանրապէս, առանց իւր կողմից որևէ փոփոխութիւն անելու կարողութեան ունենալու: Այս բոլորը մեզ գրաւական են, որ սկզբնագրում եղել է «կատար» և ոչ թէ «կունդ»: Եւ կունդն ինչ է, եթէ ոչ կատարի անարգական թարգմանութիւնը, Խորենացու բարեպաշտ մեկնիչ վարդապետը չէ կամեցել չաստուած Արամազդին անուանել «կատար, գլուխ», ուստի և կոչել է քաշալ—գլուխ, այն է՝ «կունդ»: Թէև այս կամայական փոփո-

խութեամբ յետագայ սերունդների համար անվերածանելի էր դառնալու մի ամբողջ պարբերութիւն:

Թէ այս տեսակ մի «Թարգմանութիւն» հնարաւոր էր Խորենացու մէջ այդ մենք տեսանք վերեւում, ուր ցոյց տուինք որ ոչ միայն բառեր, այլ ամբողջ նախագասութիւններ ենթարկուել են միեւնոյն գործողութեանը:

Մնում է խօսել մի փոքրիկ տարբերութեան վրայ, ներսէս գրիչն ունի ոչ թէ «կատար ոմն», այլ «կատար ումն» և այսպէս հեռու հեռու գրուած: Աւրեմն և կարելի է կարգալ և «կատար ոմն Արամազդ» և «կատար ոմն Արամազդ»:

Մի բան միայն ակներև է, որ «կունք ոմն» փոփոխողը կարգացել է «կատար ոմն»:

Ըստ մեզ կարող էր լինել և «կատար ոմն Արամազդ», իբրև «լրումն», «կատարեալ», այլ և իբրև՝ «ինդրուածոց կատարող Արամազդ»: Աստուածածնի մակդիրներն ունինք՝ հաճկատար, կամակատար, խնդրակատար, և այլն և այլն: Այդ մակդիրները շատ հին են: Շամիրամ աստուածներին անուանում է «հեշտացուցիչք և իմիւրբ»: Այս պէս և հետեւեալ հաստուածում. «Եւ այս (չար) . . . անկասկած զգուլս ի վերայ ուսոց Իւրասպեայ զննելով և խօսելով յականջսն՝ ուսուցանէր զանրարի արուեստքն, զոր յառասպելին մանուկ ստանայի ասնն *), և սպասաւորելով լինէր իմիւրբ» (ի պարսից առասպել. Բ.):

Այսպէս կամ այնպէս մի բան ակներև է, որ «կունք» «կատարի» Թարգմանութիւնն է. Իսկ «կատար ոմն» կամ «կատար ոմն» կարող էր ունենալ ոչ միայն իմիւրբ նշանակութիւն, այլ և մի տեսակ բառախաղ լինել «կամեցողի հետ»: Ոչ Արամազդ որ, այլ ի իմիւրբ լինել Արամազդ, չորից ևս այլոց անուանելոց Արամազդ, յորոց մի է և իմիւրբ Արամազդ *):

*) «Մանուկ ստանայի» Թարգմանիչները վատ են թարգմանել. «որդի ստանայի» СВѢТЬ ДІАВОЛА, il figliuol di satana, le fils de satan այլն: «Մանուկ ստանայի» մի ուրիշ անգամ»:

**) Այս հատուածն էլ բոլոր Թարգմանիչները շատ վատ են թարգմանել: Դենեք Նորագոյն աշխարհաբար Թարգմանութիւնը:

Չկայ ոչ ինչ Արամազդ, բայց Արամազդ լինել կամեցողների համար ուրիշ չորս անուանեալ Արամազդներ կան, որոնցից մին է կունք Արամազդը:

Մինչդեռ, ըստ մեզ, պէտք է թարգմանել այսպէս.

• Արամազդ. կայ միայն կամեցողների համար եւ չորս (այլ եւ այլ) Արամազդների մէկն է միայն կունք (կատար) Արամազդը:

Թարգմանիչների սխալներն ուղղելը շատ մամանակ կխլէր սեզանից եւ յօդուածը կերկարացնէր, ուստի եւ այդ զանց արինք:

Բ.

Անգրագրարձութիւն. — Բնագրի թարգմանութեան ենթարկուելն ապացուցանող նոր օրինակներ. — Խարգմանութեան հաստեական պատճառք. — Աի նոր օրինակ նպատակաւոր թարգմանութեան. — Բնագմէջարկութիւններ Խորհնացու բնագրում. Գորգի. Բանան եւ Գուլիթ. — Պակասաւոր եւ խեղաթիւրուած բառեր. «հուս» «հասացն».

Առաջին յօդուածում ջրյց տուինք Խորհնացու Պատմութեան «Թարգմանութեան» ենթարկուելը, մի քանի օրինակներ բերելով 'ներսէս գրչի և սպագրի այլ և այլ ընթերցուածներինց, Բայց որովհետև այդ մէջ բերուած օրինակները կարող են անբաւարար համարուիլ մի այնպիսի ծանրակրճիւն երևոյթ ապացուցանելու համար, որպիսին է «Թարգմանութիւնը», ուստի և աւելորդ չենք համարում նորից ընթերցուածների օրինակներ բերել, նոյն երևոյթն ապացուցանող.

«Թարգմանութեան» բաղմամբիւ օրինակներ կան մինչև այժմս յայտնի եղած և բաղդատուած Խորհնացու ձեռագիրներում, բայց որովհետև մեր նպատակը չէ այստեղ՝ բոլոր այդ թարգմանական ընթերցուածները ժողովել, ուստի և բաւականանանք մի քանի օրինակներ էլ բերելով միայն Արինեանցի Բաղդատութիւնինց, (այսպէս անուանեալ՝ 'ներսէս Աամբրոնացու օրինակինց), Հետեւալ յառաջ բերուած օրինակները միմիայն առաջին գրքին են, գլուխների շարակարգութեանց համեմատ դասաւորուած.

«Աեհագոյն — բարձրագոյն», «պիտանաւոր — պիտանագոյն», «զոյգ հոգեւորացն բարբառին բանինց — զոյգ հոգեւորացն մի արանին բանինց», «ի ժամանակագրաց — ի պատմագրաց», «ի վիպագրացն — ի վիպասանինցն», «մինչև ցայժմ — մինչև ցայսօր ժամանակի», «անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն լինել — անշարժ իւրոյ թագաւորութեանն մնալ», «խորտացեալ — հպարտացեալ», «յերկիր անկանի սլաքն — յերկիր հարստի սլաքն», «բովանդակ — բաւական», «հնգիւք հազարովք — հինգ հազար», «երկու հազարօք — երկու հազար», «բազում — ամբաւ», «ի գիւական մրցական տոփանացն — ի գիւական պակչտութենէն», «խըրխաճանալ — զուարճանալ», «փախեալ ի մէջ պատահումն — էանց ի մէջ պատահումն», «սքանչելիք — գեղեցիկք», «և ոչ ը զն ուստսն արհամարհէր — և ոչ զստրուկսն արհամարհէր», «ո՞րպիսի — զինչպիսի», «ոչ յամէ — ոչ մնաց կամ մնայ», «զարդարեալ — յօրինեալ», «արձուոյ ի մն սլացման թեւովք — արծուան ման սլացեալ թեւովք», «գանձիք — ընչիք», «հիւան . . . հեղուսելով բանս — . . . հողո».

վեւջով րանս», «անբանութեան — ամբաստանութեան», «անբանութեան — այլարանութեան», և այլն և այլն.

Անշուշտ այս բոլոր օրինակները միատեսակ արժէք չունին «Թարգմանութիւն» աղբյուրցանելու համար: «Ննգիրք հաղարովք և հինգ հազար» ընթերցուածները կարող են շինել Թարգմանութիւն, գիտակցութեամբ կատարուած, այլ ակամայ: Այդ բառերը կարող էին գրուած լինել իրրեթիւ՝ տառերով և զանազան ձևով կարգացուած: Կան և օրինակներ, որոնք կամուօր Թարգմանութիւն չեն, այլ կարող են ծագած լինել երկու բառի արտաքին նմանութիւնից, ինչպէս զոր օրինակ՝ «յարմարելով—յօրինելով», «գիտացուք—տեսցուք», «գիտել—գտանել» և այլն և այլն: Բայց իմ կարծիքով ոչ մի կասկած չէ կարելի յարուցանել այն բանի մասին, որ «վեհագոյն և բարձրագոյն» Թարգմանութիւն է, այսպէս և «անկանի — հարստի», «խրոխտացեալ — հպարտացեալ», «խրախճանալ — զուարճանալ», «փախեալ — էանց», «նուստ — ստուգ», «յամէ — մընայ» և այլն և այլն:

Այսպիսով ուրեմն աներկբայելի է որ Խորենացու Պատմութեան բնագրի բաղմամբիւ բառեր, նաև ոճեր ու դարձուածներ, ենթարկուել են Թարգմանութեան:

Այս երեղիթի ամենահաւանական քացատրութիւնն այն է, որ Խորենացու Պատմութիւնը, ինչպէս նաև նրա անուամբ յայտնի՝ Աշխարհագրութիւնը դասագիրք են եղել: Աւարժապետի տուած քացատրութիւնները նշանակուել են աշակերտներից լուսանցքում կամ բնագրի մէջ և վերջին ընդօրինակողներից ընդունուել են իրրեւ սրբագրութիւն: Այսպիսով բնագիրը ենթարկուել է անհամար փոփոխութեանց և շատ անգամ այլանդակուել: Այս էլ պէտք է աւելացնել, որ մեր միտքն այն չէ, որ բոլոր ընթերցուածների տարբերութիւնները վերագրենք Թարգմանութեան, քան լիցի:

Այս յօդուածում տեսանք, որ Թարգմանութիւնը կարող է լինել երբեմն և նպատակաւոր, ինչպէս էր օրինակ՝ Արամազգի տիտղոսներից «Աւենգ — կատարը» *)

*) Մցխէթի Արամազգը Խորենացուց կոչուում է «ամգրուպին»: Անու Արամազգը հաւանականաբար կրում էր նաև «Աղիմպեան» մականունը, որի պատճառով եւ, ինչպէս կարծում է մի բանասէր, Աղիւպ էր կոչուում Հանու քրմերից մին, մեհենական պատմութեանց գրողը: Մեր պատմութեան մէջ յիշուում է եւ մի այլ Արամազգ՝ սասարկանի Անձեւացեաց գաւառում: Պաղատ լերան վրայ, «Կուենգ» բառը, իրրեւ ճաղատ, գործ է տնում եւ Սիւնեաց Եպիսկոպոսը էջմիածնի Ողբում:

Այսպիսի մի նպատակաւոր թարգմանութեան, կամ լաւ ևս ասել, փոփոխութեան օրինակ կարելի է համարել Խորենացու և հետեւեալ կտորը. «Թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն անմիաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զԲիււոսեայ ասեմ, զԲաղմալիպէն և զԱրիւղենայ» (Ա. 4)։ Արծուճեմ որ սկզբնագրում այս հատուածը պէտք է լինէր այսպէս. «Թէ ընդէր հակառակ Հոգւոյն միաբանեցան այլքն ի պատմագրաց, զԲիււոսեայ ասեմ, զԲաղմալիպէն և զԱրիւղենայ»։ Բայց որովհետեւ այդ միաբանութիւնը հակառակ Հոգւոյն Սրբոյ է, ուստի և բարեպաշտ սրբագրողը միաբանեցանք դարձրել է անմիաբանեցան, ինչպէս որ Ատտար Արամազը—Աունդ Արամազը։

Խորենացու Պատմութեան բնագրի կրած փոփոխութիւնները չեն սահմանափակուում անշուշտ մինչև այժմս յիշուած «Թարգմանութեամբ», ազատումներով, կէտադրական սխալներով, յատուկ և հասարակ անունների շփոթմամբ, և այլն, և չն։

Այդ բնագիրն ենթարկուել է անկասկած նաև յապաւումների և յաւելումների, Յապաւման օրինակներ շատ կան ձեռագիրներում, որոնցից մի քանիսը սպրդել են և սպազրի մէջ, Ա. գիրք, գլուխ 5, Հայկից մինչև Արայ հայ նահապետների ցանկի մէջ պահասում է Հայկի անունը, որով Արմենակը դառնում է Բէլի հակառակորդը և նրան սպանողը, որ և յայտնի հակասութիւն է. — «Նոյնպէս և զմերն ի Հայկայ մինչև ցԱրայն գեղեցիկ, զոր սպան կաթոսն Շամիրամ, թուէ այսպէս. Արայն գեղեցիկ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասեայ, Արամիսեայ, Արամենակայ, (Հայկայ), որ եղև հակառակ Բէլայ միանգամայն և կենախուզ»։ Այս բանում անշուշտ Խորենացին մեղաւոր չէ, հակասութիւնը ծագում է բնագրի աղաւաղումից։

Այսպիսի յապաւման օրինակ կարելի է համարել, ըստ մեզ, նաև Ա. գիրք, գլ. 18. հետեւեալ հատուածը. «զի ասէ ի բանից այլոց նախ յազազս ծննդեանն Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց», Այս կրճատ հատուածի փոխանակ Աարինեանցի բաղդատած ձեռագիրը տալիս է աւելի լրիւ և, ըստ մեզ, աւելի հարազատ ընթերցուած. «զի ասէ ի (բանից) բազմաց այլոց նախ յազազս ծննդեանն Շամիրամայ, և

« Տեսին ի նմա զարքայուհին

•
•
•
Զանձամբ արկեալ զքուրձ խաւարին,

Հերքըն ճողեալ, որպէս կընդիւն,

Ստինքն ցամաք զերդ սկընդկին » ,

ապա պատերազմ Շամիրամայ ընդ Զրադաշտի, և զյաղթիլն ասէ Շամիրամայ, և ապա ուրեմն զպատերազմն Հնդկաց», «Եւ ապա ուրեմն» ասացուածը բաւական ապացոյց է վերջին ընդարձակագոյն հաստատի հարազատութեանը:

Ինչպէս յապաւման, նոյնպէս և յաւելուածի շատ օրինակներ կարելի է բերել: Ահներև է որ այժմեան տպագրի գիրք Ք. զԼ. 8-ի վերնագիրը՝ «Երկրորդ թագաւորութեան լինելի զաւակէ Աշգահակայ Մարաց թագաւորին» յետոյ է աւելացրած, բանի որ այդ ութերորդ գլուխը սկզբնադրում եօթներորդի մասն էր և չէր կազմում առանձին գլուխ: Այսպէս է նաև Ներսէս գրչի օրինակում: Այսպէս՝ յաւելուած է մեր կարծիքով և «Վկիզրն մատենին» վերնագիրը հետևեալ հաստատուում:

«Եւ խուղեալ սորա զամենայն մատենան, գտանէ մատեն մի հելլեն գրով, յորոյ վերայ էր, ասէ, վերնագիրն այսպիսի. (Վկիզրն մատենին) «Այս մատեն հրամանաւ Աղեքսանդրի ի Քաղղէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զուռն հնոց և զնախնեացն բանս»: Փակագծի մէջ գրուած երկու բառը երևի ընդօրինակողից գրուած է եղել նախապէս լուսանցքում Մարիրասի մատենի սկիզբը ցոյց տալու համար և յետոյ ներմուծուել է բնագրի մէջ, ինչպէս որ է այժմ տպագրիւնբերում: Այս երկու բառը պակասում են նաև Ներսէս գրչի օրինակում:

Յապաւումների և յաւելուածների մեր այս մէջ բերած օրինակները յայտնի էին արդէն մեծ մասամբ, թէև անուշաղիթ թողուած Խորենացու բնագիրն հրատարակողներից: Այս բոլորը ցոյց են տալիս որ մեր այժմեան ունեցած բնագիրը կարող է ճշտութեան և կատարելութեան կողմից շատ թերի լինել: Աօթը ձայնաւոր գրերի յաւելուածը Գ. գիրք, 53 գլխում, որ մինչև այսօր էլ գուրս չէ ձգուած բնագրից, յայտնի է թէ որչափ շիտթութեանց պատճառ դարձաւ: Այդ ձայնաւորների ընդմիջարկութիւնը չկայ նաև Ներսէս գրչի օրինակում:

Բայց այս բոլոր ընդմիջարկութիւնները շատ աննշան են, համեմատած այն յաւելուածին, որ մենք ենթադրում ենք թէ եղած է Խորենացու երկասիրութեան մէջ, գիրք Ա. զԼ. 6: Մէջ բերենք ամբողջ պարբերութիւնը.

«Բայց պարտ է մեր զամանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղեն վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն յունաց, և հնին հինն է հինն յայտնի է գրքի և ի բանաւ անան ինչեցեցոյ. և երբորդ զհինն թէպէտ և յոյժ սակաւութ՝ երկրորդել, Յորոց մի ոմն ի նոցանէ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ, ասէր այսպէս, թէ Ալ ծերք, յորժամ էի ի մէջ յունաց զիմաստութիւն վարժելով, դէպ եղև ի միում աւուրց՝ զի վասն աշխարհա-

գրութեանց և բաժանմանց ազգաց ի մէջ արանց իմաստնոց և հմտագունից բան ճատիր. ոմանք այլազգարար և ոմանք այլարանարար զրոյցս մատենից տային. իսկ որ կատարելագոյնն էր ի նոսա՝ Ալիմպիոզորոս անուն. այսպէս ասաց. Պատմեցից ձեզ ևլն. ևլն. »:

Ե.յս պարբերութեան գծուած տողերը մենք Խորենացուներ չենք համարում. Գորգի, Բանան և Գաւիթ ոչ թէ փիլիսոփաների անուններ են, ինչպէս կարծուել է մինչև այժմս, այլ եօթներորդ դարից սկսեալ և այս Ծարօնի ժողովրդական հերոսներ են:

Գուրս հանելով բնագրից այդ կասկածելի տողերը՝ պարբերութիւնը կստանայ հետեւեալ ձևը. «բայց պարտ է մեզ զօմանց անգիր հին զրոյցս, որ պատմեալ եղին վաղ ուրեմն ի մէջ իմաստնոցն Յունաց, թէպէտ և յոյժ սակաւութ՝ երկրորդել: Յորոց մի ոմն ի նոցանէ վարժեալ փիլիսոփայութեամբ ևլն. »: Ե.յս զրոյցները, որոնց մասին խօսում է Խորենացին, վերաբերում էին Ծարօնին և Սիմ լերան: Արտագրողներից մէկը, որ գուցէ Ծարօնցի էր և տեղեակ այդ երկրի անհատնում զրոյցներին, աւելացրեց լուսանցքում իւր գիտեցածը՝ «Եւ հասին մինչև ի մեզ այս զրոյցք ի Գորգի և ի Բանան անուն կոչեցեալս, ևս յերրորդ ոմն Գաւիթ»: Իրանից յետոյ եկող ընդօրինակողներից մին մտցրած կլինի այս յաւելուածը բնագրի մէջ և կարելի եղածին չափ համաձայնեցրած և կապակցած պարբերութեան ամբողջութեան հետ: Սակայն այսուամենայնիւ անկապութիւնը ակնհայտ է. այդ երևում է մանաւանդ «այս զրոյցք» աւելորդ կրկնութիւնից:

Պարոզ են մեզ առարկել. թէ այս տեսակ յաւելուած կարող էր լինել Խորենացու մի օրինակի մէջ միայն, մինչդեռ մեզ հասած բոլոր օրինակներումն էլ այս հատուածը ամբողջութեամբ կայ բնագրի մէջ: — Բայց այս գեղ չէ ապացուցանում, որ երբ և իցէ չսխտի գտնուի աւելի հարազատ օրինակ, որ ազատ լինի այս ներմուծութիւնից, այս ընդմիջարկութիւնից:

Ե.յս էլ կայ, որ ընդօրինակողները սովորաբար «պակասուոր» համարուած օրինակները լրացնում էին աւելի «կատարեալ», «հարուստ» օրինակներից, այնպէս որ յաւելուածները մեծ հնարականութիւն կամ հնարաւորութիւն (chance) ունէին բնագրի մէջ մտնելու:

Մեր այս նթագրութեան ապացոյց է ներմուծուած հատուածի անհարթ լեզուն և նորա անկապութիւնը պարբերութեան ամբողջութեան հետ: Պարբերութիւնը առանց այս ներմուծութեան աւելի կապակցեալ, կոկ և ամբողջ է թուում. Գորգի, Բանան, և Գաւիթ փիլիսոփաներ չեն գտնուել մինչև ցայսօր, չնայելով մանրամասն խուզարկութեանց և զանազան նթագրութեանց, Գորգին համեմատուել է մի ոմն «Գորգիաս Եթենացու»:

հետ որ մի անգամ է միայն յիշուով իրրև ապրած Գ. Ծ. 400 տարի առաջ: (Իտալ. Թարգ. և Collection T. I. p. 388. n. 3):

Տարօնի պատմական զիւցազնական վէպը ամենաընդարձակն է երևում մեր հայրենիքի վիպասանութեանց մէջ, Բիւզանդի պատմութիւնը պարունակում է իւր մէջ այդ վիպագրութեան մի մեծ մասը: Յովհան Մամիկոնենի և Զենոթի պատմութիւնները նմանապէս լրացուցիչ մասն են Տարօնի և շրջակայ երկիրների ժողովրդական զիւցազներգութեան: Սըրուանձտեանի և Արեղեանի նոր ժամանակներս գրի առած «Սասունցի Գաւիթը» և «Գաւիթ և Մհերը» այդ պատմական վէպի շարունակութիւնն են: Բայց Խորենացին պահպանել է աւելի հին յիշատակութիւն այդ վիպական պատմութեան, անէլով հայկական և թերևս յունական (Ալիմպիոդոր փիլիսոփայ) անգիր գրոյցներից:

Գորգիի, Բանանի և Գաւթի անունները աւելացնող գրիչը կամեցել է բացատրել Խորենացու ակնարկութիւնները. այս երեք անունն էլ մեզ անհասկանալի կը մնային, եթէ չունենայինք Սրուանձտեանի և Արեղեանի ժողովածուները. Գորգին ժողովրդական զիւցազներգութեան Յան Աէրգոյ կամ Յան Աէգին է: Բանանը—Չէնով Օջանն է կամ Յոնանը, իսկ Գաւիթը — Թռլան կամ Թլոր Գաւիթն է: Թէև ժողովրդական վէպն իւր ամբողջութեամբ մեզ յայտնի չէ դեռ ևս, բայց յայտնի եղած մասումն էլ արդէն գտնում ենք համեմատութեան բաւարար նիւթ: Աւշադրութեան արժանի է և այն, որ ժողովրդական վէպի միջում, Գորգին, Բանանը և Գաւիթը ճիշտ նոյն կարգովն են յիշուով, ինչպէս և Խորենացու յաւելուածի — ընդմիջարկութեան մէջ. Գաւիթն ամենից փոքրն է, Աէրգոն ընտանեաց տէր է, Յովհանը կամ Յոնանը անդաւակ այս վերջին երկուսը Գաւթի հօրեղբայրներն են: Ընտանեաց մէջ աւագն է Աէրգոն կամ Գորգին, իսկ կրտսերը — Գաւիթը:

Աւշադրութեամբ քննելով այս ժողովրդական զիւցազների հետքը կարելի է գտնել թերևս և մեր հին մատենագրութեան մէջ. Գորգ կամ Գորգի անունը յիշուով է Յովհան Մամիկոնենի պատմութեան մէջ. Գորգ Շատախոս, Իշխան Արջուց կողմանն, որ կոչեաց զանուն գաւառին իւրում Շատախ, վասն աւելի անուան իւրում. (եր. 54): Բանանը կարող է լինել Յովնան Խութեցին, որ բազմաթիւ քաջագործութիւններից յետոյ նահատակուեց Բուղայից Թ. դարի կիսում:

«Թարգմանութեան և ընդմիջարկութեան ինդիքներից թէև պակաս նշանաւոր, բայց այսուամենայնիւ շատ հետաքրքրական են Խորենացու «պակասաւոր» կամ «կիսատ» բառերը, թէև սրանց թիւը շատ մեծ չէ լինելու: Այսպիսի բառերի օրինակներ յայտնի են եղել մինչև ցայժմս միայն մի քանի հատ, որոնցից յիշենք մի քանի նշանաւորները: Անու-

շաւանի պատմութեան մէջ կայ հետեւեալ հատուածը. «Սօս անուանիւր՝ քանզի ձօնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ՝ որ յԱրամ-ւիր, զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանգարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օգոյն և եթ ուստ շարժումն, սովորեցան ի հմայս աշխարհիս Հայկազանց՝ և զայս բազում ժամանակս» (Ա. 20):

Այս հատուածի «ևեթուստ» — ը Ա. Եննետկի 1881-ի հրատարակութիւնը գեղեցիկ կերպով սրբագրում է՝ «ևեթ ոստոց շարժումն», որ հարկաւ հիմնուած պէտք է լինի որևէ նոր և աւելի հարադատ ընթերցուածի վրայ, ինչպէս (Այլբարատ, էր. 151, ծ. 3.) առաջարկում է «ևեթուստը» կարգաւ — «և թաւ ոստոց. *): Այսպէս կամ այնպէս «ոստոց» բառից մնացել է բազմաթիւ ձեռագիրներում միայն առաջին վանկը՝ ուստ կամ ոստ: Մի այլ օրինակ. «Քանզի Լազիկա, Պոնդոս, Փոխիզիա, Մաթաք և այլք, ոչ գիտելով զհամ պատերազմին Արշակայ, առ Մակեդոնացոց պետութիւնն զմիաբանութիւն գաշանցն հաստատուն պահէին» (Բ. 4), Չհամ պակասաւոր բառը ինչպէս Ստեփանէ, (Ճանօթ. 200.) ըստ Կարինեանցի օրինակին՝ յաջողապէս ուղղում է՝ — զհամբաւ: Այս դէպքումն էլ զհամբաւ բառից պահպանուել էր միմիայն առաջին վանկը՝ զհամ:

Աւրիշ օրինակ. «Գեղեցիկ զայս քեզ հարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն», (Ա. 3.): «Հարեալ ի փառս» անսովոր և խորթ ոճը Լամբրոնացու օրինակն ուղղում է շատ յաջող կերպով «համարեալ ի փառս և անջան հեշտութիւն»: Այս ուղղագրութիւնը արդէն մտել է Ա. Եննետկի 1881-ի հրատարակութեան մէջ: Այս դէպքում «համարեալի» միջին ամ վանկն է դուրս ընկել: Եւ դեռ կարելի է այսպիսի մի քանի օրինակներ էլ շարել: Բայց անցնինք մեր ասելիքին:

Այս բոլոր օրինակները ցոյց են տալիս որ «պակասաւոր» և խեղաթիւրուած բառերը այնչափ էլ սակաւաթիւ և հազուագիւտ չեն մեր այժմեան ունեցած բնագրում: Երկու այսպիսի խեղաթիւրուած բառերի վրայ կամենում եմ հրաւիրել ընթերցողի լուրջ ուշադրութիւնը. Ահա օրինակները. 1. «Հակառակ հոգւոյն խորհել միաբանեցան (անմիաբանեցան) այլքն ի պատմագրաց, զԲիւռոսեայ **): ասեմ, զԲազմապիպէն և զԱրիւզե-

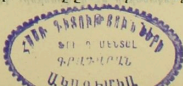
*) Ը. Ալիշանի այս վարկածը յիշեցնում է մեզ Աբաթանգեղոսի հետեւեալ հատուածը. «Իբրև եկն եմուտ ի խորան անդր եւ յընթրիս բազմեցաւ, եւ իբրև ընդ գինիս մախն, հրաման ետ թագաւորն Գրիգորի՝ զի պատկա եւ թաւ ոստս քաւոց նուէրս տարցի բազնին Անտառական պատկերին»:

***) Այս «գրիւռոսեայ» բառի փոխանակ տպագիր խորհնոցներն ունին թերատ ընթերցուած. «գրիւռոս ասեմ. զԲազմապիպէն եւ զԱրիւզենայ»:

նայ. կամ զնոյն ինքն զնաւակառուցէն և զայլոց նահապետացն. ոչ միայն
 վասն անուանց և ժամանակաց, այլ (և) վասն ոչ սկիզբն զառ ի մէնջ
 հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան» (Ա. 4). — 2. «Բայց ես այժմ
 ուրախացայց հաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի սիրելոյն իմէ
 և քան զշատս յարդարախօսէ, ի Բիւռոսեանն Սիրիղղեայ» (Ա. 6).
 Հիմնուած գլխաւորապէս Խորենացու այս երկու վկայութեան վրայ նոր
 նայկազեան բառգիրքը ընդունել է իւր բառերի շարքում այս հաւ բա-
 որը իրրեւ «ծագ հնութեան, սկիզբն» նշանակող և անտեղի կերպով նոյ-
 նացրել է «հաւակ» շատ քիչ գործածական բառի հետ, որ նշանակում
 է՝ պատճառ, սկզբնապատճառ: Յայտնի է որ հաւ նշանակում է նա-
 խահայր, պապ, բայց ոչ երբէք սկիզբն: Մանաւանդ որ առաջին օրինա-
 կում սկիզբն բառն էլ գտնուում է հաւացն-ի հետ միասին. «ոչ
 սկիզբն զառ ի մէնջ հաւացն կարգելոյ ազգի մարդկան»: Մեր
 կարծիքն այս է. հաւացն է կարգել: հաւացն է հաւ — հաւացն:
 Ինչպէս որ համարեալը, ինչպէս տեսանք վերեւում, մի վանկի յա-
 պաւմամբ դարձել է հարեալ, այսպէս էլ համբաւը, ամբ վանկի
 դուրս ընկնելովը դարձել է՝ հաւ և համբաւացն — հաւացն: Եր-
 կու դէպքումն էլ խօսքը Բիւռոսի տեղեկութեանց, կամ Խորենացու
 բառով ասելով, համբաւների մասին է. «Բայց ես այժմ ուրախացայց,
 ասում է Խորենացին, համբաւ առնելով առաջիկայիցս իմոց բանից ի
 սիրելոյն իմէ և քան զշատս յարդարախօսէ, ի Բիւռոսեանն Սիրիղղեայ»:
 Մնում է մեզ ցոյց տալ որ Խորենացին սովորութիւն ունէր ուրիշ մատենա-
 գիրներինց ոչ անմիջապէս քաղած տեղեկութիւնները կոչել համբաւ:
 Եւ հայդ բանին վկայութիւն. «Այ կամաւոր սխալանօք ի սմա յարմա-
 րեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց դիւանագիր մատենիցն Յունաց իսկ-
 րստ նմանեացն ապա և որ ինչ ի համբաւուց (կամ ի համբաւաց)
 արանց իմաստնոց և հնախօս սիրարանից ստուգապէս տեղեկացեալ արդա-
 րարար քեզ զրուցեցաք» (Բ. 75): Ընտրին օրինակի միտքն էլ այն է,
 որ Բիւռոսի տուած համբաւները (տեղեկութիւնները) նաւակառոյցի (Նո-
 յի) և միւս նահապետների մասին, անունների և ժամանակների վերաբե-
 րութեամբ, այլ և մարդկային ազգի սկզբնաւորութեան մասին, համա-
 ձայն չեն Սուրբ Գրքին: Մեր այս ենթացողութիւնը կարող է ծա-
 ուայել իրրեւ նոր ապացոյց Խորենացու Ճշգրտութեանը և Ճշմարտասի-
 րութեանը, նա չէ թագցնում իւր աղբիւրները, ինչպէս կարծեցին քն-
 նագատներից շատերը: Նա յիշում է յականէ-յանուանէ իւր աղբիւրը,
 եթէ որ այդ աղբիւրից անձամբ և անմիջապէս է օգտուել (օր-
 եւսեբրիոսին, Բ. 10): 2է մոռանում յիշեցնել ընթերցողին, որ գրքե-
 րի պակասութեան պատճառով շատ անգամ ստիպուած է յիշողու-

8252
H

Թե ամբ գրել: «Այլ որչափ ջան և յիշողութիւնք բաւիցեն, պատմեցոր ստուգապէս ի մեծէն Աղեքսանդրէ մինչև ի վախճան սրբոյն Տրդատայ, յոյժ կանուխ և հեռի ժամանակօք» (Գ. 1): Աւրախութեամբ յիշում է, եթէ իւր պատմածն ապացուցանող որ և է, թէ կուզ աննշան, հիմուք կամ հեռուոր ակնարկութիւն է գտնում որ և է հեղինակի մօտ (Ա. 21): Աւերջապէս իւր ոչ անընդմիջ ապէս հաւաքած տեղեկութիւնները անուանում է համբաւ: ակնարկելով գրանով որ այդ տեղեկութիւնները ոչ թէ բուն աղբիւրիցն է քաղել, այլ ուրիշի միջնորդութեամբ, զոր օրին. Աւսերի գրքից:

Այս երկու օրինակների համար աւրառի խեղածիւրումը շատ հին պէտք է լինի: Գեո ոչ մի ձեռագրում չէ հանդիպել ուղիղ ընթերցուած: Վարինեանցի բաղգատած օրինակում հաւաքն—ի փոխանակ գրուած է հաւատարմացեալ, որ և ընդունել է Է. Խորէնը իրրև ուղղագոյն ընթերցուած (տե՛ս աշխ. Խորեն. ծանօթ. 18): Մինչդեռ պարզ է որ հաւատարմացեալը թարգմանութիւն կամ մեկնութիւն է հաւաքն մթին և անհասկանալի ընթերցուածի: «Հաւատարմացեալ» մեկնութիւնը գրողը առել է այդ՝ նոյն գլխի հետեւեալ ասացուածից. «հատուցուք աստանօր գրանս: սկսանելով յաղագս այսորիկ որպէս և հաւատացեալ եմք» (Ա. 4): Նոյն ձեռագիրը «հաւառնելով» անհասկանալի ասացուածի փոխանակ ունի «հաւանելով» ընթերցուածը, որ նոյնպէս թարգմանութիւն է և անհարազատ, որ սակայն ցոյց է տալիս որ «հաւ և «հաւաքն» նմանապէս անհասկանալի էին և Վամբրոնացու ժամանակ, այլ և կարօտ քիչ թէ շատ յաջող մեկնութեան:

Գ.

ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ԶՈՐՐՈՐԴ ԳԻՐՔԸ

Մեր այժմեան ունեցած Խորենացու Պատմութիւնը բաղկացած է երկք գրքից: Եթէ որ Թոմմա Արծրունին, Խորենացուց չորս - հինգ դար յետոյ, գրապէս չվկայէր Խորենացու չորրորդ գրքի գոյութեան մասին, ոչոքի մտքից չէր անցնիլ այդպիսի մի գիրք ենթադրել: Բայց ինչպէս յայտնի է, Թոմմա Արծրունին իւր Պատմութեան մէջ (Ս. Պատերազմագր. 1887, եր. 76) աշխարայ վկայում է Խորենացու չորրորդ գրքի կամ զըր-

1) Տես Արարատ ամսագիր, հոկտեմբեր եւ դեկտեմբեր, 1890.

ուսգի մասին, որից ինքը և քաղուածքներ է արել, Աւստի և պէտք ե-
 զաւ որոնել այդ չորրորդ գիրքը, Խորենացու Պատմութեան արժէքը հաս-
 կացողը միայն կարող է գնահատել այդ կորուստի չափը, որ ունեցել է
 մեր գրականութիւնը այդ չորրորդ գրքի անհետանալովը, Աւստի և կե-
 ներև է, թէ որչափ ցաւ պէտք է պատճառէր այդ կորուստը, և թէ քա-
 նի՛ բանասէրներ պիտի ճգնէին, եթէ հնար է, վերագրածնել, գտնել,
 եթէ ոչ այդ կորած չորրորդ գիրքը, գոնէ նրա հետքերը ։

Հանգուցեալ էմինը 2 առաջնորդուելով անշուշտ ոչ այնչափ տրամաբանո-
 րէն, որչափ այդ կորած գրքի հետքերը գտնելու բուռն ցանկութեամբ,
 Խորենացու «ի Պարսից առասպելեաց» երկու գլուխները և Գ գրքի 62
 գլուխը համարում էր չորրորդ անհետացած գրքի մասերից 5 ։

1) Արտնից ուզող քառասուն տարի առաջ ահա թէ ինչ փափագանք էր խո-
 սում Հ. Ալիշանը այդ կորած Գ գրքի համար. «Ինչ ինչ պատուականագույն ի թան-
 գարանս դպրութեան մերոց հայրենեաց քան զՊատմութիւն Հայոց Մովսիսի Խո-
 րենացւոյ, եւ ոչ կորուստ բազմադէտ կամ գիւտ բազմատեսչալի քան զՎ նորտ
 անուանեալ գրոց, կարծիս անգամ հանդիպման գիւտի նորին, յարգահատել անդ
 իւրում՝ աճեցուցանէ եւ զանձուկ դրկանացս, Էրջանիկ եւ բարենշան գրէի զօրն՝
 յորում յոյանէին երկինք զժամկեալն ի հազարամայ հնութենէ, եւ ոչ իսպառ ի
 դառն եւ յամուլ ժամանակի համարէի զիս ձգել կեանս, նա եւ պարծանս ար-
 դեօք զկեալն իմ առ այնպիսեալ ցանկալի գիւտիւ, Այլ թէպէտ իցեն եւ թէպէտ
 ոչ ճակատագրեալ ինձ վայելքն սյն, միտքարեցոյց գանեոյ իմով առ այլս յու-
 սողութեամբ, եւլն եւսյլն» (Բաղմամբէպ, 1851, էր. 69)։

2) Խորենացու Պատմութեան Բ գիրք, 2 գլխում տուած է. «Թագաւորէ ի
 վերոյ Պարթեւաց Արշակ քաջ ի քաղաքին, որ կոչի Բահզ Առաւաւտին,
 յերկրն Քուշանաց, Հանգուցեալ էմինը իւր՝ Խորենացու ռուսերէն թարգմանու-
 թեան մէջ սյն կարծիքն էր յայտնել, որ պէտք է Առաւաւտին բառը կարգաւ՝
 Առաւաւտին = Առաւօտին, հիմնուելով սյն բանի վրայ, որ Դ՛շերբընդի մեկնու-
 թեամբ Բակգրոյ (Բահզ քաղաքի յունական անունը) եւ Բակգրիա ծագում են
 ստրականան Բահտր բառից, որ նշանակում է՝ արեւելք, էմինի այս կար-
 ծիքն յայտնելուց յետոյ գտնուել է Խորեն. Աշխարհացոյցի մի նոր օրինակում
 տուած՝ Բահզի Բամիկ (Աշխարհաբար թարգ. ծանօթ. 186), Հանգուցեալ
 Պատկանեան Բամիկ բառը մեկնում է Առաւաւտին (Матер. для Арх. сло-
 вара, вып. II, էր. 4), Բաղդի բերմամբ մեզ յաջողուց. իմ եւ Պ. Մարի բաղդա-
 տած ձեռագրում (Ներսէս գրչի օրինակ) գտնել Առաւաւտին = Առաւօ-
 տին ընթերցուածը, նոյն իսկ Խորենացու Պատմութեան ընագրում, Ուրեմն բոլո-
 րովին արգարանում է հանգուցեալ էմինի այս հնթագրութիւնը եւ ժամանակ է
 արդէն, որ Խոր. բնագրի նոր հրատարակութեան մէջ Առաւաւտինը ուղղուի՝ Առա-
 ւօտին, Առաւաւտին ընթերցուած կայ եւ Իր. Անեցու մէջ, էր. 20։

3) էմինի կարծիքները Խորենացու Գ գրքի մասին (Истор. Армении. М.Хор. 17) ըն-
 րովի անուամբ են Հ. Ալիշանի վերոյիշեալ յօդուածից, թէ եւ առանց տղբերն
 յիշելու, Համեմատքը նմանապէս էմինի «Յարլէզներն» մասին ունեցած կարծիքը
 Հսկահանն Բառգիրք, Արալէզ բառի հետ։

Հայր Ալիշան մինչև անգամ համարեց գտած լինել այդ չորրորդ գրքից մի հատուած Տրդատ թագաւորի սպանութեան և թաղման վերաբերեալ : Արիշ շատ գիտնականներ և բանասէրներ բաղմամբիւ վարկածներ և ենթադրութիւններ են արել այդ չորրորդ գրքի գոյութեան և չգոյութեան և մինչև իսկ նրա բովանդակութեան մասին, Արիւնեանց ենթադրում էր, որ Խորենացուն թշնամի՝ տգէտ և մոլի հոգևորականները պէտք է ոչնչացրած լինին այդ գիրքը 2 : Արկածների և ենթադրութեանց մի փոքրիկ մատենագրութիւն կազմուեց այդ չորրորդ գրքի շուրջը և Խորենացիով զբաղուող իւրաքանչիւր բանասէր, հայ թէ օտարագրի, չէր կարող որևէ կարծիք չյայտնել այդ մասին, նոյն իսկ նրանք, որոնք չէին ընդունում այդ չորրորդ գրքի գոյութիւնը, այդպիսիներն անգամ, ասում ենք, չէին կարող վերջնականապէս ազատուիլ այդ կորուսեալ գրքի գոյութեան գաղափարից, և այս շատ իրաւամբ, որովհետև Ք. Արծրունու ակնյայտի վկայութեան դէմ շատ դժուար է ենթադրական փաստերով և տրամաբանական վարկածներով կռուել, Օրինակ, Հ. Խորէն Ստեփանէն, որ չորրորդ գրքի գոյութիւնը հերքողներէցն է, այսուամենայնիւ, վերջիվերջոյ ընդունում է մի այդպիսի գրքի գոյութիւնը, Ահա թէ ինչպէս է դատում Խորենացու այս նորագոյն թարգմանիչը. « Չորրորդ գրքի գոյութիւնը, ինչպէս տեսանք դեռ ևս կարծիքական է, նորա մէջ բովանդակած նիւթերի մասին կարծիքները զանազան են, մանաւանդ որ չկայ և ոչ մի դրական վկայութիւն նորա գոյութեան Մովսէսի թէ ժամանակակից և թէ հեռու որ պատմագիրն էր ի մէջ (Հապա թովմա Արծրունի՛ն), Աւստի աւելի շրջանկատութեամբ պիտի խօսուի այսպիսի խնդրի վերա, Իսկ լաւագոյն ապացոյց, թէ Մովսէսի պատմութիւնը բաղկացած էր մի միայն երեք գրքից, այդ գրքերի վերնագիրներն են. հեղինակը Ա գիրքը կոչում է « Ծընընդարարանութիւնն Հայոց մեծաց », Բ գիրքը կոչում է « Բան միջակ պատմութեան նախնեաց մերոց », և Գ գիրքը կոչում է « Աւարտարանութիւնն մերոց հայրենեաց », Այդ Գ գիրքն Աւարտարանութիւն կոչելուց յետոյ, ինչպէս ենթադրենք Գ գրքի գոյութիւնը, Թովմայ Արծրունու վերոյիշեալ խօսքը բացատրելու համար մեզ հաւանական է թուում Անդրուայի կարծիքը, թէ գուցէ Մ. Խորենացու աշակերտներից մին կամեցած լինի շարունակել իւր վարդապետի Պատմութիւնը, և գրել է նոյնպէս նորա կեանքի վերա բանի մի

1) Այս բարբի մասին տես Էմիլի Խորեն. Ռուս. Թարգ.— Ռուսագիտ. 1851. էր. 75 եւ Աշխարհաբար Խորեն. յառաջաբան. յանելուած եւ ծանօթ. 540, 779.

2) Տես « Բաղդատութիւն » կարիւնեանցի, յառաջաբան.

տեղեկութիւններ: Եւ որովհետեւ այս շարունակութիւնը կամ Թովմայի ասած Դ գիրքը, որի մէջ նորա խօսքով պիտի բովանդակուէին Հայաստանում պատահած անցքերի պատմութիւնը մինչև Զենոն կայսեր օրերը, անհամեմատ աւելի ստորին էր առաջին երեք գրքերից, այս պատճառով նա չկարողացաւ Հայերի նոյնպիսի խնամատարութեան առարկայ դառնալ՝ (Առաջարան, եր. ԽԳ):

Այսուամենայնիւ, ասել է թէ Հ. Խորէնն էլ Անգլուայի հետ միասին ընդունում են չորրորդ գիրքը, թէև գրուած ոչ Խորենացուց, այլ նրա մի աշակերտից: Այս էլ պէտք չէ մոռանալ, որ այժմեան մեր ունեցած Խորենացու Պատմութեան լրիւ և ամբողջ իննը, հանգերձ իւր աւարտաբանութեամբ, այլև թերատութեան ոչ մի նշան չունենալը չէ կարող տրամաբանօրէն համարուիլ իբրև հերքումն չորրորդ գրքի գոյութեան, այլ այդ ապացոյց է միայն այն բանին, որ Խորենացին իւր Պատմութեան երեք առաջին գրքերը գրելիս չէ ունեցել մտադրութիւն մի չորրորդն էլ աւելացնելու: Բայց չէ՞ որ կարող էր, երեք գրքի աւարտումից յետոյ, այդ մտադրութիւնը փոխել, ուստի և ծնունդ կառնէր մի նոր գիրք, որ իբրև շարունակութիւն առաջին երեք գրքերի՝ կլինէր չորրորդ: Այս մի այնպիսի երևոյթ է, որ ամեն քիչ թէ շատ գրող կարող է իւր վրայ փորձել:

Այս բանին օրինակ ունինք և հին Դպրութիւնից: Եղիշէն իւր պատմութեան յառաջարանում թուում է իւր յեղանակները. «Ահա նշանագրեցի յայսմ եւթն յեղանակիս»: Յետոյ մի առ մի թուելով եօթն եղանակները կամ հատուածները, իրենց բովանդակութեամբ, աւելացնում է. «Յայսմ յեւթն գլուխս կարգադրեալ և եղեալ ծայրաւիւր պարապմամբ զսկիզբն և զմիջոցն և զկատարածն, զի հանապազ ընթեռնուցուս»: Այսպիսի բացորոշ ծրագրից յետոյ ո՞ւմ մտքից կարող էր անցնել, թէ նա գրելու էր և Ութերորդ յեղանակ, Բայց այդ Ութերորդ յեղանակը գրուեց և մեզ հասաւ: Այսպէս կարող էր գրուել և Խորենացու Դ գիրքը, նոյն իսկ Աւարտաբանութիւնից յետոյ:

Այսպէս կամ այնպէս, առայժմ մեր միտքը չէ ընդունել կամ հերքել Դ գրքի գոյութիւնը: Միայն չենք կարող չաւելացնել և այն, որ այս հարցով զբաղուող բոլոր բանասէրներն էլ մոռացել են ամենագրական և ծանրակշիռ փաստը, որի գօրութեամբ կարելի էր կասկածանքով վերաբերուիլ Թ. Արծրունու տուած տեղեկութեանը: Այդ այն է, որ Խորենացուց օգտուող բոլոր պատմաբանները՝ Սեբէոս, Յովհաննէս Պատմողիկոս, նոյն իսկ ինքը Թովման, որոնք շատ տեղեր գրեթէ բառ առ բառ ընդօրինակել են Խորեն. Պատմութիւնը, չունին մի այնպիսի չորրորդ, որ չգտնուէր մեր այժմեան ունեցած Խորենացու

երեք հատորն երուսմ: Աւրեմն Գ գիրքը չէր պարունակում ոչինչ նոր: ոչ միայն գլխաւոր անցքերի վերաբերութեամբ, այլ նաև նոյնիսկ մասն բա- մասն ու թիւն ներ, — կամ այլապէս ասած, չկար Գ գիրք:

Այս բոլորը շատ գեղեցիկ դատողութիւններ են: Ընդունակ կասկա- ծանքի ենթարկելու Թովմա Արծրունու բացարձակ հաստատական յա- ռաջողութիւնը (assertion), բայց ոչ բաւարար՝ նրան վերջնականա- պէս հերքելու համար: Օթելլոյի թաշկինակի նման Թովմա Արծրունու չոր- րոր դը առ միշտ կմնայ կասկածանքի շարժառիթ:

Եւ մենք ոչինչ չէինք գրիչ այս արգէն ծեծուած և ծամուած խնդրի մասին, եթէ չուեննայինք յայտնելու բոլորովին նոր բան:

Մինչև այժմ այս խնդիրն հետազօտող բոլոր բանասէրները համաձայն են եղել միմեանց հետ կատարելապէս՝ իրենց ուղղութեամբ. բոլորեքեանն էլ որոնել են այդ ենթադրական չորրորդ գիրքը, ոչ միայն իրապէս, այն է՝ մատենադարաններում՝ և մատեաններում, այլ և իրենց դատողական զինարանում: Բոլորն էլ առհասարակ մոռացել են քննու- թեան ենթարկել այդ իրենց բոլոր խուզարկութիւնների բուն սկզբնա- պատճառը՝ Թովմայի խօսքերը, որ միակ աղբիւրն են այս ամեն վարկած- ների և խուզարկութեանց: Թովմայի ասածին վերաբերուել են բոլորո- վին ոչ Թովմայօրէն, այլ կատարելա հաւատով: Մինչդեռ չէ՞ որ Թովմա Արծրունու այդ մի չորրորդ խօսքը կարող է սխալ լինել, կամ աղ- ջատուած: Եւ պէտք չէ մոռանալ, որ այդ միակ «չորրորդն» է մեր ամբողջ գրականութեան մէջ, Խորենացու չորրորդ գրքի գոյութեանը վկայող:

Աւստի և մենք կամենում ենք այս խնդրում ընթանալ բոլորովին նոր ուղղութեամբ, մի կողմ թողնելով գլխովին վաղաժամ հարցասիրութիւ- նը, թէ ինչ կարող էր բովանդակել Խորենացու չորրորդ գիրքը, կամ թէ ո՞ւմ ձեռքով կարող էր գրուած լինել, կամ թէ ինչպէս և ինչ պատ- ճառով անհետացած, կամ թէ Խորենացու ո՞ր գլուխներում փնտուել ակնարկութիւններ այդ կորած գրքի վերաբերութեամբ, և կամ մեր գրա- կանութեան ո՞ր հատուկտրներն ու հատուածներն համարել իբրև այդ կորած գրքի թողած հետքեր: Այս պատճառով մենք չենք համառօտում այստեղ, այս խնդրով զբաղուած բանասէրների վարկածները և անցնում ենք ուղղակի Թովմայի հատուածի ուսումնասիրութեանը:

Աւրեմն և թողնելուի մեզ փոքր ինչ աւելի ընդարձակօրէն յառաջ

1) Այն կարծիքը թէ Գ գիրքը պահուած է Երուսաղէմի Հայոց վանքում մեզ բոլորովին անհասանալիս է թուում. եթէ մի այդպիսի բան գոյութիւն ունենար, շատուց հրատարակուած կլինէր արգէն:

բերել Արծրունու այդ՝ մեզ հետաքրքրող հատուածը, տեղանշ յայտա-
ուումներով:

« Եւ թագաւորեալ Վռամ որդի Յազկերտի՝ կոչէ ի դուռն զսուրբն
« Սահակ Հայոց Վաթորդիկոս: Որոյ առեալ զթոռունս իւր զՀամայեակ և
« Համազասպեան զնան առ արքայ ի Տիսպոն: Քանզի Վարդան անցեալ
« զնացեալ էր սուրբ վարդապետան Մաշտոցիւ առ կայսր Թէոդորոս և
« առ Ատտիկոս արքեպիսկոպոս հանդերձ թղթովք սրբոյն Սահակայ, տա-
« նելով ընդ իւրեանց և զգիր և զբառ հայերէն գպրութեան . . .
(պատմում է Մեսրոպի և Վարդանի գործնէութիւնը Յունական բաժ-
նում, ըստ Խորենացու (Գ գիրք) և ըստ Վորիւնի):

« Իսկ ի հասանել սրբոյն Սահակայ ի Գուռն արքունի հանդերձ նախա-
« բարօքն՝ զիջանէ ցածնու Վռամ ի բարկութենէն . . . (պատմում է Ար-
տաշրի գահակալելը և գահընկեցութիւնը, նախարարների շարմիարանու-
թիւնը ընդդէմ թագաւորի, և Սուրմակ արեղայի մոլեգնոտ փառամոլու-
թիւնը և ընդ որ բոլորն էլ յայտնի են մեզ Խորենացու երրորդ գրքից):

« Եւ եղև ի դառնալն Սրբոյն Սահակայ ի Պարսից՝ եկն առ նա դար-
« ձեալ Աղան Արծրունի, և ընկալաւ ի նմանէ սքեմ՝ կրօնաւորութեան,
« և երթեալ բնակէ առանձնապէս ի Գողթն գաւառի ի տեղւոջ վարդա-
« պետութեան սրբոյն Մեսրոպայ . . .

(Պատմում է նախարարների Սահակ Պարթևի հետ հաշտուիլը և Սա-
հակ Պարթևի տեսիլը): « Եւ այս ամենայն այսպէս եղեալ, կեցեալ սուրբն
« Սահակ ամս ՃԻ (Հարիւր քսան) փոխի յաշխարհէս ի կարգս հրեշ-
« տակաց, և տարեալ հանգուցանեն զնշխարս սրբոյն յԱշտիշատ Տարօնոյ ի
« տեղւոջ վկայարանի սրբոյն Մկրտչին և Աթանաքիսի վկային: Ի նմին ամի
« յետ վեց ամոյ անցանելոյ փոխի և սուրբ հայրապետն Մաշտոց, և խա-
« շանշան լուսով խաղացուցանեն բազմութեամբ նախարարացն Հայոց ի
« ձեռն Վահանայ Ամատունոյ, որ էր ի ժամանակին սպարապետ Հայոց,
« և տարեալ հանգուցանեն զնա ի յՕշական գիւղ, ի գաւառին՝ որ կոչի
« Ոտն Արագածու: » (տես նոյնը՝ Խորեն. Գ. 67 և Վորիւն՝ Պատմու-
թիւն Մեսրոպայ, Վենետ. 1833, եր. 25—27):

« Յամի երկրորդի Յազկերտի որդւոյ Վռամայ երկրորդի՝ բարձաւ թագա-
«ւորութիւնն ի տանէն Հայոց, որ տեւեաց ամս նժԵ և վախճանեցաւ:

« Յետ բառնալոյ թագաւորութեանն ի տանէն Արշակունեաց, և հայ-
« րապետութեանն ի տանէն սրբոյն Գրիգորի՝ Վեռնդ ոմն աշակերտ սրբ-
« բոյն Մաշտոցի տեղապահ լինէր սրբոյն Սահակայ, և Յովէպի եպիս-
կոպոս . . .

« Իսկ Վարդան Մամիկոնեան, որդի Համազասպայ Մամիկոնէի, թոռն
« սրբոյն Սահակայ խոյս տուեալ զնաց զկողմամբն Մոկաց:

« Եւ քանզի յետ մահուանն մեծին Սահակայ Բագրատուն-
 « նույ սպարապետի, ասպետի և զօրավարի Հայոց, հաւատացեալ էր
 « Թէոդոսի կայսեր զսպարապետութիւնն Հայոց Համազասպ Մամիկոնէի և
 « որդւոյ իւրում Վարդանայ . . . »

« Սուրբ այդ Սուրբ է, որոյ հրահրածքէն զբնոց Վեժ շարքոյն Մովսէ-
 « տէի գեղեցիկութեամբ զբնոց Պատմութեան Հայոց Վեժոց, հրահրածքն յորի-
 « նոցմէն զՎեժոց յարմար զինչ ի յար Ձեռն. որոյ ժամանակն ինոցն տեւեալ
 « յիշեալ տն ձն (նորից տուն), լի է պարտք ձեռնութեամբ, որդե՛ր զբնոց ուն-
 « ցոցոց Վեժ այն ի շարքոց արտոնքն ի պատմութեան Մովսէսի կարե-
 « յայոց վերաբարձութեան ի վերոյ երկնոցն որոնքն ի պատմութեան, շար և
 « երանելին կարեւոր, ունեցողն Մովսէսն և ունեցողն որքոն Մերձայոց՝ յի-
 « րոնց արտոնքն ի պատմութեան շարքոց! Վեժ հարտարարացոցն է : » (Թով-
 « մայի Վարդ. Արծրունւոյ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետեր-
 « բուրգ, 1887, էր. 72—76) :

Այս հատուածի մէջ մեր գլխաւոր ուշագրութիւնը գրաւում է հե-
 « տեւեալը. « Որպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի չորրորդ գրուագի խոս-
 « տաբանեալ Պատմութեանն Մովսէսի Խորենացոյ » : Գրուագ բառը
 « Խորենացին գործ է ածում ոչ իբրև գիրք կամ հատոր, այլ իբրև
 « գլուխ. օրինակ՝ « Այս գրուագ մեծ, և հաւատարմութեամբ լի. (Խո-
 « րեն. Բ. 7.) : Մինչդեռ Խորենացին իւր իւրաքանչիւր հատորը կոչում է՝
 « գիրք և ոչ թէ գրուագ. « զի ահա որ ինչ առ մերով ժամանակաւս ե-
 « ղեալ կամ դոյզն ինչ հեռի, զրուցեցից քեզ անսխալ, երրորդ առ-
 « նելով գիրս » (Խորեն. Գ. 1.) : « Գրեմ քեզ այժմ և որ ինչ ա-
 « ռանձին մերոյ աշխարհիս գործք, երկրորդ առնելով գիրս » (Բ. 1.) :
 « Զի ոչ յառաջինսն մեր ասացեալ գիրս և ոչ ի վերջին բանս ար-
 « ժանաւորեցաք շարել » (ի Պարսից Առասպ.) : Գրուագն հասկանա-
 « լով իբրև գլուխ, որոնքն Խորենացու երեք գրքերի չորրորդ գլուխ-
 « ները : Եւ մեր փնտաածին քիչ թէ շատ համապատասխանող բան գրու-
 « նում ենք միմիայն Առաջին գրքի Գ գլխում, ուր Խորենացին խոստա-
 « նում է խօսել մի բանի վրայ. « Արդ օրէն է մեզ աստանօր զկարծիս
 « նոցա յայտնել, թէ զինչ իւրաքանչիւր սք ի նոցանէ խորհեցան այս-
 « պէս զայսոսիկ գրել. այլ վասն երկարութեան առաջիկայ գործոյս՝ այ-
 « լում տեղւոյ և ժամանակի զայսոսիկ թողեալ, հատու-
 « ցուք աստանօր զբանս սկսանելով յազագս այսորիկ որպէս և հաւատա-
 « ցեալ եմք » : Բայց ի մտոյ քննելով այս չորրորդ գլուխը, տեսնում
 « ենք՝ որ սրա բովանդակութիւնը բոլորովին չէ համապատասխանում այն
 « նիւթին, որի վրայ խօսում է Թովմա Արծրունին, ուստի և եթէ Խորե-
 « նացին, ուրիշ տեղում և ուրիշ ժամանակում կատարել է իւր

այդ խոստումը, այսուամենայնիւ այդ չէ կարող վերաբերիլ այն շորրորդ գրուագին, որի վրայ մատնացոյց է լինում Թովմա Արծրունին:

Այս կողմից ոչ մի որոշ հետեանքի հասնելով, այժմս ընդունենք, ինչպէս այդ ընդունել են մինչև ցարդ այս խնդրով զբաղուող բոլոր բանասէրները, թէ Թով. Արծրունու գրուագը նշանակում է գիրք. և որովհետև մինչև այժմս ոչ մի տեղում չէ յայտնուել Խորենացու շորրորդ գիրք և ոչ մի ուրիշ տեղում էլ չէ յիշուած այդ մասին, բացի Արծրունու այս հատուածից, և որովհետև բոլոր այս խուզարկութիւնների և ենթադրութիւնների պատճառը միակ շորրորդ բառն է, ուրեմն և ի՞նչ կլինի, եթէ այդ շորրորդ բառը սխալ լինի և կամ փոփոխուած, կամ աղաւաղուած:

Չեռագրերի մէջ ոչ մի բան այնչափ յաճախ չէ և սովորական, ինչպէս թուերի շփոթումները: Չորրորդը եթէ իբրև թիւ գրուած լինէր տառով — և այդ կարող էր լինել, ինչպէս որ Արծրունու նոյն հատուածում երկու տեղ հարիւր քսանը գրուած է՝ ճի, — այն ժամանակ շորրորդի փոխանակ կունենանք մի դա՝ = Գ: Իսկ դան ամենից յաճախ շփոթուում է գիմի հետ: Աւստի և սկզբնականը ամենայն դիւրութեամբ կարող էր լինել գիմ և ոչ թէ դա. «Արպէս գրեալ աւանդեցաւ մեզ այս ի Գ (այն է՝ յերրորդ) գրուագի խոստարանեալ պատմութեանն Մովսէսի Խորենացւոյ»:

Անշուշտ այս դեռ ևս մի լոկ ենթադրութիւն է:

Բայց ուշի ուշով քննելով ի՞նչ եմք տեսնում:

— Տեսնում ենք, որ այս ենթադրութեան ամենագրական ապացոյցը գտնուում է իւր կողքին անմիջապէս, որի վրայ և, շատ զարմանալի բան, ոչ որ ուշադրութիւն չէ դարձրել: Ահա՛ այդ ապացոյցը:

— «Վերագարծութեան ի վերայ երկեցուց զբուագեալ հատուածին»: Այսինքն թէ՛ աւանդուեցաւ այս մեզ Մովսէսի Խորենացու պատմութեան երրորդ գրուագում, որ վերագարծութիւն էր երկու գրուագեալ հատուածների վրայ, Վամ աւելի պարզ ասած՝ երրորդ գրուագում, որ գրուեց երկու գրուագից յետոյ, Աւրեմն և Մովսէսի պատմութիւնն ունէր առաջին, երկրորդ և երրորդ գրուագ կամ գիրք, բայց ոչ բնաւ՝ չորրորդ, Երկու գրքից կամ գրուագից յետոյ գրուող գիրքը լինում է երրորդ գիրք և ոչ երրէք չորրորդ: Երկեցուց ընդամենը ամենագրական ապացոյց է, որ պէտք է սկզբնագրում լինէր անպատճառ գիմ, որ յետոյ շատ սովորական սխալմամբ կարգացուել է՝ դա. Իսկ գիմի և դայի շփոթման օրինակներ, ոչ միայն թուերում, որ շատ հասկանալի բան է և ներքի սխալ, այլ և հասարակ և յատուկ անուններում այնչափ յաճախ են, որ չարժէ անգամ օրինակներ բն-

րել. Յիշենք միայն երկու յատուկ անուն Խորենացուց, որոնք աղաւազուած են գիմի դա կարգացուելովը և որոնք դեռ մինչև այժմս էլ չեն ուղղուած բնագրի հրատարակութեան մէջ. (Տպ. Տիխիս, 1881). Այս յատուկ անուններն են Մերոք փոխանակ՝ Մերոք-ի և Փղեքոնիոս փոխանակ Փղեգոնիոսի (Խորեն. Ա. 9 և Բ. 13) 1.

Այսպիսով ուրեմն Թովմա Արծրունին ինքն էլ երբէք չէ տեսել որեւէ չորրորդ գիրք և ոչ էլ այդ մասին որեւէ գաղափար ունեցել. Անուշագիր գրչի մի փոքրիկ շնչին խազը դարձել է ահագին շփոթութեանց պատճառ.

Բայց կարող են մեզ հատուցանել մեր դրամով. բնդունելով հանդերձ որ երկու թուերից մինը կամ «չորրորդը» և կամ «երկեցունցը» սխալ է, կարող են մեզ առարկել թէ այդ սխալը «երկեցունց» բառի մէջն է և ոչ թէ «չորրորդի» 1. Եւ իսկապէս՝ եթէ այժմեան «երկեցունց»-ի փոխանակ լինէր «երեցունց», այն ժամանակ ոչ միայն մեր հաստատութեան գլխաւոր հիմքը կկործանուէր, այլև «չորրորդ»-ի համար կգտնուէր մի նոր և առաւել զօրաւոր փաստ. Բայց «երեցունց» չկայ. Թովմա Արծրունու առաջին հրատարակութեան մէջ «երկեցունց» է (Վ. Պոլիս, 1852. եր. 82), «երկեցունց» է նաև երկրորդ տպագրութեան մէջ (Ս. Պ. Բ. 1887, եր. 76), որին ինձմով հսկել է Քերովրէ Պատկանեան, բաղդատեւ լով նորից հնագոյն ձևագիրը (գրուած Աղթամարում, 2° Բ. թուին) երկու նորագոյն ձևագրերի հետ և էջի ներքևում նշանակելով տարբերը ընթերցուած ներքը. Եղած բոլոր հրատարակութիւնները այս երկու տպագրութիւնն են, ուստի և այս հրատարակութիւններից եղած բոլոր քաղաածքներումն էլ «երկեցունց» է. ինչպէս նաև Բրոսսէի Ֆրանսերէն թարգմանութեան մէջ. (Ս. Պ. Բ. 1874) 2. Միւս կողմից՝ այն բոլոր խորհրդածութիւնները և

1) Գիմի եւ դայի շփոթութիւններ այնչափ յոճախ են թուելու, որ ով որ գտնէ մի ձեռագիր ծոյրէ ծոյր անաղելու քաջուկիւնն է ունեցել. անշուշտ հանդիպած կլինի մի քանի սյուսիտի վրիպակներ. Գիմի եւ դայի շփոթութիւնից ծագած արդէն ոչ թուերի, որ հասարակ բան է եւ աւօրեայ երեւոյթ. այլ սղջատուած բառերի օրինակներ ունի հմուտն հորսյր Բիւզուդացին. իւր մտաւարկատութեան մէջ, թէ եւ յարգելի հեղինակի բերած բոլոր դէպքերին մենք համուշտն չենք. Որինակ՝ «Գերմակ» բառի եւ արաբական «Գերմակ»-ի մերձեցումը եւ գիմ ու դայի ենթագրական շփոթումից ծագելը մինք չենք կարող բնդունել այն հասարակ եւ պարզ պատճառով, որ Գ երմակը ոչ միայն գրոց բառ է, այլ պահպանուել է եւ ժողովրդեան բերանում (Այսբարտեան բարբառ): Իսկ ժողովրդեան բերանում չէր կարող գրչի վրիպակից ծագած սխալը հետեւածը ունենալ. Աւելորդ է տեսլ եւ այն, որ գերմակը, արաբացիների մեր երկիրն արշաւելուց շատ առաջ, յայտնի էր մեր լեզուին Սուրբ Գրքում (Գ. Թագ. Գ. 22):

2 Մոյր Աթուրս մասենագարանը դժբաղդարար թովմոյի Պատմութեան ոչ մի ձեռագիր չունի. Ուրիշ տեղերում եւ ուրիշ միաբանութեանց քով գտնուած ձե-

դատողութիւնները որոնք դրդում էին բանասէրներին և մեզ կասկածել Խորենացու չորրորդ գրքի գոյութեան մասին այդ բոլոր գատողութիւններն ասում ենք այժմ մեր այս քննադատութիւնից յետոյ ինձ թուում է թէ ստանում են իրենց բոլոր ուժն ու զօրութիւնը։ Ինչպէս ամեն բան խօսում է յօգուտ երեք գրքի, ուրեմն և «երրորդ» ընթերցուածի և հակառակ «չորրորդ»-ի, այսպէս և ամեն բան վկայում է յօգուտ «երկեցունց» ընթերցուածի և հակառակ «երեցունց»-ի որ չկայ էլ 2 եղած մի ընթերցուածի դէմ գրել հարկադրում է մեզ այն սովորական և յաճախ կրկնուած երեւոյթը, որով առաջնորդուած շատ անգամ սրբագրում են հակասական երեցած հատուածներ, առանց երկար բարակ կշառագատութեան։ Արծրունու «չորրորդն» ու «երկեցունցը» հակասական են և կարող է գտնուել մի նոր ձեռագիր, որի գրիչը նկատած լինելով այդ հակասութիւնը, սրբագրած լինի գրան «երկեցունցը» «երեցունց»-ի փոխելով ։ Աւրեմն այդ ենթադրական դէպքումն էլ մենք Նախապատուութիւնը պէտք է տանք «երկեցունց» ընթերցուածին։ Եթէ «երկեցունցը» տառով գրուած լինէր Նախօրինակում, այդ դէպքումն էլ դժուար է ենթադրել «երեցունց» ընթերցուած, քանի որ բնն և գիմ անհամեմատ աւելի անմասն են միմեանց, քան՝ դա և գիմ։ Բայց եթէ այդպիսի մի սխալ սրբագրութիւն կատարուած լինէր և հասած մեզ բոլոր յայտնի եղած ձեռագրերում, այն ժամանակ ոչ մի հաւանականութիւն չէր լինի, թէ երբ և իցէ քննադատութիւնը կարող պիտի լինէր վերականգնել ուղիղը և գտնել այդ կատարուած և յղկուած սխալը։ Բարեբաղդարար այդ չէ տեղի ունեցել և «երկեցունցը» չէ ենթարկուել վրիպական «չորրորդի» ազդեցութեանը, թէպէտ և այդ կարող էր լինել։

Այսպիսով մենք գալիս ենք այն համոզմանը, որ երբէք չէ եղել Խորենացու չորրորդ գիրքը, ուրեմն և դրա մասին յիշատակութիւն։

Բայց տեսնենք արդե՞ք այս յարմար է գալիս մեր յառաջ բերած Թովմա Արծրունու ամբողջ հատուածի բովանդակութեանը և մտքին։

Ազգերի համար ահա թէ ինչ է ասում Հ. Զարբանալ. «Թովմայի Արծրունույ Պատմութիւնն առաջին անգամ տպագրեցուի Միջագիւղ Պալսոյ յամին 1852, Աղթամարոյ մէջ գրուած օրինակէ մը, որ հիմայ ի Կ. Պոլիս է. եւ ուսկից գաղափարած կերեւան ուրիշ տեղ մեզի ծանօթ օրինակքու։ (Հոյկ. Հին Գպրութեան Պատմ. վեհտ. 1886, եր. 513)».

1) Այսպիսի մի սրբագրութիւն նկատուած է Հ. Աւիշանի վերոյիշեալ յօդուածում եւ Հ. Զարբանալեանի դասագրքի մէջ, ուր «երկեցունցի» փոխանակ գրուած է «երեցունց» (Հոյկական Հին Գպրութիւն. վեհտ. 1886, եր. 356)։ Այս մի գեղեցիկ օրինակ է. թէ ինչպէս մի սխալ կամ վրիպակ, իրերբ բնական ընթացքի ուժով, պատճառ է դառնում ուղիղն էլ սխալ սրբագրելու։

Իւր ասելով, ինչ է քաղել Թովմա Արծրունին Մովսիսի այդ երրորդ (կամ չորրորդ) գրքից, — քաղել է Մովսիսի լի և պարարտ ծերութեան մասին վկայութիւն, աւելացնելով դրան իւր կողմից որ Մովսէսը ապրեց Հարիւր քսան տարի, Իւր կողմից ենք ասում, որովհետև Մովսէսն ինքը իւր մասին չէր կարող գրել, թէկուզ չորրորդ կամ հինգերորդ գրքում, թէ ինքը քանի տարի ապրեց, Սակայն անշուշտ, կարող էր գրել իւր ձերութեան մասին, Եւ, յիշուի՛, բաց անելով Խորենացու երրորդ գիրքը, գտնում ենք այդ վկայութիւնը. «Ձի և ես այրեմ ծերացեալ և հիւանդ առ և անպարապ թարգմանութեանց, և զերագելն միայն խոկացի, ոչ ինչ մաքրագունից պարապեալ բանից, զի և քս (Սահակայ Բագրատունոյ) կամքդ կատարեսցին, և ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց, մարդ զքեզ վարկանելով կարեկցութեամբ՝ մեզ հաւասարեալ և ո՛չ, որպէս քերթողքն ասեն, մերձադուակք և մտասերբ դոյ և նոյնասերմանք աստուածոց իշխանք» (Խորեն. Գ. 65):

Լուսի պէս պարզ է, որ Թովմա Արծրունին այս 65-րդ զլուխն է ունեցել իւր աչքի առաջ, վերևում բերուած հատուածը գրելիս, Այս գրչխում կգտնէք նոյնը, ինչ որ Թովմայի մեր մէջ բերած հատուածում, այն է՝ Սահակայ Պարթևի վերագարծը Պարսկաստանից և Աարզան Մամիկոնեանին և Սահակ Բագրատունուն, «որոյ հրամանաւ գրեաց մեծ վարդապետն Մովսէս, տիեզերահաչակեալ քերթողն, զգիրս Պատմութեան Հայոց մեծաց», Ամ Խորենացու խոսքերով ասած՝ «և ես ճողոպրեցայց ի քոց հարկեցուցանող բանից և աղաչանաց»:

Այսպիսով յոգս է ցնդում չորրորդ գրքի դոյութեան խնդիրը:

Բայց Արծրունու վերոյիշեալ հատուածը, բացի չորրորդ գրքի գրչագրի վրիպակից յառաջացած խնդրից, ունի և այլ հետաքրքրական կէտեր:

Առաջին Խորենացու 120 տարին, Բայց Արծրունին 120 տարի վերագրում է նաև Սահակ Պարթևին, Աերջինիս մասին հաստատապէս գիտենք, որ յիսուն և մի տարի եպիսկոպոսութիւն կամ եպիսկոպոսապետութիւն արաւ. «կեցեալ եպիսկոպոսապետութեամբն ամս յիսուն և մի, Մեռաւ իւր ծնդեան օրը, ձերութիւնից և հիւանդութիւնից շնորուեց՝ իբր զի ոչ պակասութիւն (պակասութեան) իրիք մասն ի ձերութենէն եղանիլ, և ոչ յախտից առընդունել» (Խորեն. Գ. 67): Այս մի և նոյնը վկայում է և Պորթիւն (եր. 25): Ակնբերէ է, որ հարիւր քսան տարին, կամ երկարակեցութեան այս լրումը, մի բարեպաշտական տարբէ, զճարուած երկու պատկառելի ձերունիներին, մի անդուութիւն, ստեղծուած դարեր անցնելուց յետոյ: Իւր ծնած օրը մեռնելն էլ, երկարակեցութեան և անցաւագարութեան նման, նշան են սրբու-

Թեան, որ վերագրուած է այս և այն մաքրակրօն անձին. ներքես մեծն էլ, ներքես և. Աշտարակեցիքն էլ մեռած են համարուած իրենց ծննդեան օրը.

Իսկ ինչ վերաբերուած է Խորենացուն, նա հինգերորդ դարի սկզբին հաղիւ թէ ծնուած լինէր. գոնէ նա այնքան փոքր էր, որ այրուրենի գիւտի ժամանակ՝ աշակերտների թուում չէր. Աւանողութեան զնաց արտասահման, Թարգմանիչների Եփեսոսի ժողովքից դառնալուց յետոյ՝ 432 — 33 թուին, երբ հաղիւ թէ 30 տարեկան լինէր, Իննը տարի ուսանողութիւնից յետոյ վերագարձաւ հայրենիք և, ինչպէս կարծուած է, շատ ուշ սկսեց գրել իւր պատմութիւնը. Մեռաւ հաւանականաբար՝ 493 թուին, ուրեմն հաղիւ թէ 93 տարեկան հասակում:

Երևի այս բաները աչքի առաջ ունենալով՝ ոմանք այդ՝ Արծրունու ասած 120 տարին վերագրուած են ոչ Մովսէսին, այլ Սահակ Բագրատունուն: Բայց այս աւելի ևս անհեթեթութիւն է. քանի որ մենք գիտենք Խորենացուց, որ Սահակ Բագրատունին անհամեմատ փոքր էր Մովսէսից. — Այլ տացուք զայսոսիկ մանկական իբրոց տիոց և անհասութեան խակութեանդ լեալ տարիանք. . . . Մովսէսը ինքը քանի՞ տարեկան պիտի լինէր, որ վկայէր իրենից փոքր Սահակ Բագրատունու 120 տարեկան լինելու մասին, Իսկ Թովմա Արծրունին էլ այդ չէր կարող անել երբէք, քանի որ նա՝ Թովման, Սահակ Բագրատունուն հարկաւ սխալմամբ, աւելի շուտ մեռած է համարուած, քան թէ Վարդան Մամիկոնեանին (տե՛ս վերևում մէջ բերուած Արծրունու հատուածը):

Գանք երկրորդ կէտին. Թովմա Արծրունին Խորենացու Պատմութիւնը համառօտում է այսպէս. «սկսեալ յԱղամայ մինչ ի կայսր Զենոն», Այս կէտը շատերին, կամ լաւ ևս, ամենքին կարծել է տուել, որ Խորենացին պէտք է գրած լինէր Հայաստանի պատմութիւնը, Հայոց թագաւորութեան անկումից յետոյ էլ շարունակելով մինչև Զենոն, յայն է՝ 433—491 թուականը, և և այս էր համարուած այն ենթադրեալ չորրորդ գրքի գլխաւոր պարունակութիւնը, Իսկ որովհետև չորրորդ գիրք չկայ, չէր կարող լինել և նրա պարունակութիւնը կամ բովանդակութիւնը, Խորենացու մէջ չկայ

---

1) Աւրիշների հետ միասին այս կարծիքին է եւ շ. Խ. Ստեփանէն (աշխարհաբար կորեն. յառաջաբան եր. 1. ծնթ. 1. եւ եր. 1թ. ծնթ. 1), Հայր Խորենի այս աշխատութիւնը գերծ չէ մնացել այսպիսի կոպիտ սխալներից եւ այս աւելի զարմանալի է. քանի որ սոց. աշխատութեան գործակցել է եւ պ. Ստ. Մալխոնովսկին, Արժ. Հայրը անում է. օրինակ, այսպիսի սխալներ. — ի զնի կի ծննդ. ավայր կոչըր գնում է Տայր քոււմ (?!) (ծնթ. 734), Մամուկստիա քաղաք. ասում է՝ իրբեւ թէ չկայ (ծնթ. 737), ուստի եւ ուղղում է՝ Սամուկստ. մինչգեւ թէ «թէսդորոս Մամուկստացին, շատ յայտնի է եկն զհեցական պատմութիւն

Ջենոնի անուն: մինչ ի կայսր Ջենոն՝ էլ չէ նշանակում թէ այդ պիտի լինէր, եթէ Խորենացու պատմութիւնը այն կերպարանքն ունի, իրրև թէ վերջացած լինէր Վարդանանց պատերազմից առաջ, թէև որդի մէջ կարելի է տեսնել ակնարկութիւններ այդ պատերազմին վերաբերեալ՝ սակայն ինքնը գրողը՝ Խորենացին, անշուշտ ապրեց մինչև Ջենոնի և Պարսից Պերոզի ժամանակը, ուստի և հաւանական է, որ նրա պատմութեան առաջին օրինակներում յիշուած լինէր իրրև թուական, կամ թուականութեան հետ միասին Ջենոն կայսեր անունը և այդպիսի մի յիշատակարանից երևի առաւ Ընեցին Մովսէսի (մահուան) թուականը՝ 493, որ մեզ շատ մօտ է երևում ճշմարտութեան, եթէ չէ նոյն իսկ ինքը ճշմարտութիւնը:

Թովմա Երծրունու համար (ինչպէս և Սերէոսի և Յով. կաթողիկոսի համար) Խորենացու պատմութիւնը ազբիւր էր Ագամից մինչև Ջենոն կայսրը, և այդ ժամանակամիջոցի համար Թովման չունէր այլ աղբիւր, չհաշուելով Եղիշէի կամ Փարպեցու մասնական պատմութիւնները 2:

Երրորդ կէտ, Թովման յիշում է Կորիւնին իրրև վկայ հաւատարմութեան Մովսէսի պատմութեան, որովհետև Սահակի (Պարթևի) և Մաշտոցի մասին պատմութիւնները կան և Կորիւնի մէջ, որ անշուշտ, թէ Մովսիսից և թէ Վարդանանց Պատերազմից առաջ էր գրել 5, Կորիւնի մէջ փնտռել Մովսէսի 120 տարեկան կամ ձեր լինելու մասին վկայութիւն 4 non-sens է, քանի որ այդպիսի բան, ըստ էութեան, չէր կարող լինել, Թովմայի խօսքերը, թէ՛ զօր և երանելին Կորիւն, ուսումնակից Մովսէսի և շաղկերտ սրբոյն Մեսրոպայ, յիւրումն

մէջ եւ թէ այն, որ Մամուկասիա եւ Մոպսուստ միեւնոյն քաղաքն է՝ Կիլիկիայում, 437-դ. ծանօթութեան մէջ ասում է, որ Անի ամրոցն այժմս կոչուում է Ալաշկերտ (?!) եւ այլ այսպիսի բաներ:

Իսկ սյունամենայնիւ, Արժանագասիւ Հօր աշխատանքը օգտուէտ եւ գեղեցիկ գործ է, մանաւանդ օտարագրի լեզուներ չգիտցողներէ, այն է՝ մեծամասնութեան համար, եւ նոյն իսկ այդ լեզուներն գիտցողներէ համար էլ, եւ ընդունակ սրբագրուելու. քննդատութեան իրաւացի ցուցումների համեմատ:

1) Արէստը իւր առաջին գլուխը սկսում է Պերոզով, իսկ իւր ժամանակագրական ցանկում Ջենոնին գնում է ժամանակակից Պերոզի (եւ Վահան Մամիկոնեանի) (պատմ. Սեր. Սպր. 1879, էր. 24, 19):

2) Խորենացու Պատմութեան երրորդ (չորրորդ համարում) գրքից յետոյ Թովման իրրև աղբիւր յիշում է՝ «Համառատութիւն Աբրահամու խոստովանողի» (եր. 80), Եղիշէ (եր. 81) եւ չունի այլ եւս ոչինչ քաղած Խորենացուց:

3) Այս բանին վկայութիւն է Կորեան մէջ Յովսէփ անունը:

4) Աշխարհարար Խորենացի, յառաջաբան էր. ԽԱ:

ստուգարանեալ 1 պատմութեան զայստակ մեզ հաւատարմացուցանէ, անշուշտ վերաբերում են այն կտորներին, Մաշտոցի և Սահակի մահուան վրայօր, որ Խորենացին երեւի փոխ է առել Կորիւնից, աւելացնելով ինչ որ կարող էր լսել նաև ժամանակակից ականատեսներից, ինքը Պարթևի և Մաշտոցի վախճանին բացակայ լինելով Հայաստանից:

Խորենացին ապրելով մինչև 493 թուականը, անկասկած կարող էր գրել և կրօնական պատերազմների պատմութիւնը, իրօք հասցնելով իւր գրուածքը մինչև Ջենոն կայսր inclusivement, բայց այդ բանը չարաւ նա: որովհետև գրում էր Սահակ Բագրատունու ինդրանօր, իսկ Բագրատունիները, ինչպէս պարզ յայտնի է Եղիշէից, Վարդանանց կոխունքում բռնել էին ուրացողներին, այն է՝ Վասակի կողմը: ուստի և Խորենացին ստիպուած էր բաւականալ մի ընդհանուր սորոզ:

Այստեղ վերջացնում ենք մեր այս յօդուածը, կարծելով ապացուցած լինել: ա) Խորենացու չորրորդ գիրքը գոյութիւն չուներ: բ. ուստի և այդ չորրորդ գրքի մասին ոչինչ չգիտէր և Թովմա Արծրունին: գ. Չորրորդ գրքի գոյութիւնը սկիզբն է առել գիմը դա կարդացուելուց, գրչագրքի վրիպակից կամ սխալ վերծանութիւնից: դ. Արծրունու բոլոր յիշածները գտնուում են Խորենացու մէջ, բացի Ջենոն կայսրից և հարիւր քսան թուից: և այդ երկուսն էլ չպէտք է լինէին ըստ ինքեան, քանի որ Խորենացին չէր կարող գրել իւր մահուան թուականը կամ իւր տարիքի չափը մեռնելու օրին: իսկ մինչև Ջենոն պէտք է հասկանալ ոչ միասին կամ միանգամայն առած (inclusivement, включительно), այլ «միասին չհաշուած» — exclusivement.

Բանասէրները փոխանակ նախապէս Արծրունու բնագիրը հետազօտելու, ընտրել են աւելի գիւրին ճանապարհը, անձնատուր լինելով զանազան ձրի տեսութեանց (speculation) և ենթադրութեանց, ուստի և չեն հասել բաւարար եզրակացութեան:

Այսպիսով հերքուում է վերջնականապէս և հայ հոգևորականութեան վրայ ծանրացող այն ահագին ամբաստանութիւնը, որ իրբև թէ սրանք այրած լինէին այդ ենթադրեալ շորթօր գիրքը:

Յ աւելում. Չորրորդ գրքի մասին յայտնուած բազմաթիւ կարծիքնե-

1) •Ստուգարանեալ, պատմութիւն է կոչուում Կորիւնի գրած Մեսրօպի վարքը, որի մէջ Կորիւնն ասում է. «Ոչ եթէ ի հին համբաւուց տեղեկացեալ եւ մատենագրեալ զայս կարգեցաք, այլ որոց մեր ի սկսկանստե՞ս եղեալ կերպտանացն՝ եւ աւրնթերակաց հոգևորական գործոց, եւ լսող շնորհապատում վարդապետութեանն, եւ նոցին արբանեակ ըստ աւետարանական հրամանացն. (Կորիւն, եր. 28):

րից և ենթագրութիւններից մի քանիսը նոյն իսկ մեր այս՝ չորրորդ գրքի գոյութեան հերքումից յետոյ, կարծես թէ պահպանուած են իրենց գոյութիւնը, ուստի և այս յաւելուածում պարտաւորուած ենք մի քանի խօսք ասել զրանց մասին: Մի կողմ թողնելով այն բազմաթիւ հատուկտորները, որոնք չ. Ալիշան իւր 1851 - ի յօդուածում համարում է ենթադրեալ Գ գրքի մասն, կանգ առնենք «ի Պարսից առասպելեաց» երկու գլուխ գրուածքի մի վկայութեան վրայ. — «Այլ ծանիր զատելութիւն մեր առ այսպիսի բան (առ առասպելս Պարսից), զի ոչ յ առաջինսն մեր ասացեալ գիրս, և ոչ ի վերջին բանս արժանաւորեցաք շարել, այլ զատ և որիչ»: Այս հատուածից չ. Ալիշան հետեցնում է՝ թէ «առաջին գրքեր» ասելով Խորենացին հասկանում է՝ իւր Պատմութեան առաջին երկրորդ և երրորդ գիրքը, իսկ «վերջին բանով» — չորրորդ գիրքը, որի և մասն է համարում չ. Ալիշանն այդ «ի Պարսից առասպելեաց» երկու գրուելը, նախ՝ հէնց այդ երկու գլխի համար է, որ Խորենացին ասում է թէ արժան չհամարեց զնել «ոչ առաջին գրքերում և ոչ ի վերջին բանս», ուրեմն և եթէ ընդունենք անգամ, որ «վերջին բանով» ակնարկուած է չորրորդ գիրքը, այսուամենայնիւ՝ այդ գրքի մասը չէին կարող լինել, նոյն իսկ իւր՝ Խորենացու խօսքերով, Պարսից առասպելները: Բայց տեսնենք «վերջին բանք» նշանակում են արդեօք չորրորդ գիրք: Պէտք է նախապէս խոստովանիլ, որ Խորենացու ամբողջ Պատմութեան մէջ այս միակ հատուածն է, որի մէջ թէև աղօտ, սակայն՝ միակ և բաւականաչափ որոշ վկայութիւնը կարելի է գտնել Պատմութեան գրքերի թուի մասին: «Վերջին բանք» անորոշ ասացուածով անկասկած կարելի է հասկանալ և երրորդ գիրքը, և չորրորդ գիրքը, և հինգերորդ, և վեցերորդ: Աչ մի փաստ չկայ «վերջին բանքով» անպատճառ չորրորդ գիրք հասկանալուն: Ընդհակառակն՝ մենք ունինք փաստ, որ ստիպում է մեզ «վերջին բանքով» անպատճառ հասկանալ երրորդ գիրք: Այդ փաստը նոյն իսկ երրորդ գրքի անունն է «Աւարտարանու թիւն»: Աւարտարանութիւն նոյնանիչ է վերջարանութիւն կամ վերջին բանք բառերի հետ: Արեմն և եթէ Խորենացին «վերջին բանք» ասելով հասկանում էր իւր Պատմութեան գրքերից որևէ մէկը, այդ անշուշտ Աւարտարանութեան, այն է՝ երրորդ գիրքն էր 1): Իսկ եթէ

1) Եւոր թարգմանիչները միտածակ սխալ են թարգմանում այս նշանուոր հատուածը, անշուշտ բացի չ. Ալիշանից. «յոստջինսն մեր ասացեալ գիրս, Թարգմանում են երգակի, առանց ուշք դարձնելու «յ առաջինսն» բառի յոգնակի ձեւին, իսկ «վերջին բանքը» թարգմանում են՝ վերջին գլուխներում, զամ՝ վերջին տողերում, Բաւականանաք զնիւով միայն չ. Խորէնի թարգմանութիւնը. «բայց

ղև ի նորին խորհրդակցացն: Եւ բարձեալ տարան զնա ի Թորոզան արծա-
թապատ գիւղիք գագազօք: յորում լծեալ ջորիք ոսկեսանձք: և գունակ
գունակ հանդերձիւք զշագաղսն զարդարելով: և վաշտք զօրացն աստի և
անտի վառեալք զինուք և նշանակօք: իսկ առաջի գագաղացն ձայն աս-
տուածօրհնութեան և բուրմուշք խնկոց: իսկ աստի և անտի բարեկամք և
սիրելիք: ընտանիք և բազումք յորգօցն նորա հետեակ անկեալ: և զկնի
դաբաղացն փողք և տաւիղք ողբոց: և կուսանք ողբասաց: թող զայլ ա-
մենայն բամիկսն որ երթային զհետ անթիւ բազմութեամբ: և այսպէս
հասեալք ի տեղին: արարեալ տապան թագաւորական ի քարանց կճեաց:
և ի վերայ ապակի արկեալ: յորում եղեալ զգանձն պատուական: զանու-
շահոտ զպատարագն: զմեծ վաստակաւորն: և տարեալ թագեցին զնա ի տեղ-
ւոջ սրուսանաց մեծին Գրիգորի: զոր պարսպեալ անուանեաց իւր պար-
տէզ: Եւ կանոնեցին զօր կատարման նորա տօնել ամ յամէ: զոր յանձն
արարեալ եպիսկոպոսին գեղջն՝ գնացին: Տրդատ թագաւորեալ ամս 57
և ապա կատարեալ ի նայր և յորդի և ի նոյն սուրբ:

Այ մի տարակոյս չկայ, որ մեզանից հազար տարի առաջ այս հատուածը
արդէն մուտք էր գտած Խորենացու մի քանի օրինակների մէջ՝ մասնա-
ւորապէս Թովմա Արծրունու ձեռքումն եղած օրինակում: Բայց ոչ իբրև
չորրորդ գիրք: Կամ չորրորդի մասն: Ինչպէս կարծեց Հ. Ալիշան և նրան
հետեւելով շատերը: այլ իբրև յաւելուած երկրորդ
գրքի վերջում: Ահա Արծրունու վկայութիւնը. «բայց մեք
զյոյժ հռչակեալսն միայն նշանակեցաք. սրբոյ թագաւորին և քաջ նահատա-
կին Տրդատայ զբարիք պատերազմ պատերազմեալ ընդդէմ անմարմին
և մարմնաւոր պատերազմողաց: փոխի յերկրաւոր աշխատութեանցս ի
հանգիստ: մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ և եր-
կեւելի դիւղարդու թեամբ: որպէս ընթեանուք ի բանիբուն
գրակարգութեանն Մովսէսի տիեզերահռչակեալ վարդապետի և քերթողի
և մերոյ լուսաւորութեանցս հաստատագոյն յօրինողի: որ պէս պատմէ
ի գլուխ երկրորդի պատմագրութեանն. (առաջին հրա-
տարակ. 4. Պոլիս, 1852, եր. 62—63, երկրորդ հրատ. Ս. Պետերբուրգ,
1887, եր. 58): Մեր այժմեան Խորենացիների մէջ ոչինչ չկայ Տրդատի
մեծաւ պատուով թագաւորական շքեղ և երկեւելի
դիւղարդութեան մասին: Ակնբերէ: որ այս խօսքերը ակնար-
կում են Հ. Ալիշանի գտած հատուածին: Այս հատուածը Թովմայի Խո-
րենացու օրինակի մէջ դրուած էր երկրորդ գրքի վերջում:
«Ի գլուխ, բառը մենք վերջ ենք թարգմանում: Խոստովանելով
հանդերձ որ գլխի սովորական նշանակութիւնը է սկիզբն, բայց կայ
այդ բառը և երկրորդ նշանակութեամբ գործածուած: իբրև վերջ, կա-

տարած, գլխաւորումն յ Այս յայտնի է նաև գլխաւորել, գլխել, ի գլուխ
 հանել բայերից որ նշանակում են՝ վերջաւորել, վերջացնել, վերջանալ,
 (տե՛ս և Հայկազ. բառգիրք. գլուխ — ծագ. յետին, կատարած, գլխաւո-
 րումն), Նթէ չորրորդ գիրքը դոյութիւն ունէր այն ժամանակ այդ գիր-
 քը պէտք է լինէր անշուշտ Թովմա Արծրունու Խորենացու օրինակում,
 և Նթէ այս՝ Տրդատայ մահուան վերաբերեալ հատուածը չորրորդի մասն
 էր պէտք է գետեղուած լինէր այդ չորրորդ գրքում, և ոչ թէ երկրորդ
 գրքի վերջում, ինչպէս վկայում է ինքը Թովման, և յատկից էլ է եր-
 վուած պարզապէս որ ոչ չորրորդ գիրք կար և ոչ էլ այս հատուածը
 չորրորդի մասն էր 2) :

Մեր կարծիքով Յ ա դ ա դ ս մ ա հ ու շ ա ն Տր դ ա տ ա յ թ ա դ ա ռ ո-
 ր ի , Հ զ ո թ ի , Բ ա ջ ի և Ե ո աք ի ն ոյ , յօդուածը վկայաբանական մի
 գրեւծք է, մասամբ հետևութեամբ Խորենացու և մասամբ մի ուրիշ ա-
 ւանդութեան վրայ հիմնուած, Շարագրուած է Տրդատի սրբոց կարգը
 դասուելու առթիւ, և և կանոնեցին զօր կատարման նորա աննելամ յա-
 մէ, Խորենացին էլ թէև Տրդատին սուրբ է անուանում, բայց նրան սրբոց
 կարգը դասելու մասին ոչինչ չէ ասում, Տրդատի սպանման մանրամաս-
 նութիւնները՝ թէ նա առաջ նետով վիրաւորուեց, նման Գնէլի, որպէս
 թէ յանգէտս ուստեք դիպեալ պատահեաց նեան» անծանօթ են Խորենա-
 ցուն, նոյնպէս Տրդատի սպանութեան մէջ Հասպուհի մատ ունենալը,
 Մանաւանդ պատճառաբանութիւնը, թէ կամենում էին նորից կուսաշ-
 տութիւնը հաստատել Հայաստանում անտեղի է, նախարարները ըստ
 Խորենացու պահանջում էին միայն որ Տրդատը կրօնական գործերում
 բռնութիւն գործ չընէ, Իսկ յայտնի է որ Տրդատը Արգարի նման չէր
 բաւականանում միմիայն «հաւանեցուցանողականաւ բանի», այլ գոր-
 ծում էր նաև «բռնաւորականաւ բանի», քանզի ըստ հաւատոյն ոչ
 ինչ կատեցուցանէր զգործն» (Բ. 92), Թաղման հանդիսի նկարագրու-
 թիւնը մազմար Ագաթանգեղոսի բառերով է կազմած՝ ոսկի և արծաթ,
 ձիւ և ջրիս և հանդերձս, գունակ գունակ զարգս, (Ագաթ. ճժԳ),
 բայց գլխաւորապէս և այս աչքի զարնելու չափ, նմանութիւն է Արտա-

1) Արծրունու սրակ թարգմանիչը, Բրոսսէն ի գլուխ կերտողի պատմագրու-
 թեան, ասացուածք թայ գմանում է՝ «en tete du second livre de son Histoire»,
 յետոյ ծանօթութեան մէջ en tete-ի փոխանակ գում է «dans le cours», երկու
 թարգմանութիւնն էլ, ըստ մեր կարծեաց, անյաջող են
 2) Հ. Ալիշանի յօդուածում փոխանակ ի գլուխ—ի՛ կայ «ի գլուխ», ընթերցու-
 թէ, բայց սրին չեն երաշխաւորում որ Արծրունու երկու հրատարակութիւնները, եւ ոչ
 Պատկանեանի բաղադատած ձեռագրերը,

չիսի թաղմանն ըստ Խորենացու: Անշուշտ ինքր Խորենացին չէր նկարագրիլ երևու թագուորի թաղումը նոյն տեսակ և գրեթէ նոյն բառերով: Տրդատի թաղման անյայտ հեղինակը աշխատել է զուրս թողնել Արտաշիսի թաղման նկարագրից հեթանոսական սովորութիւնները և երևում է որ նա չէ գրել խարդախ մտքով որ ներմուծէր իւր գրուածքը Խորենացու մէջ, այլ թէ ոչ չէր կրկնի Խորենացու խօսքերը, աննկողմ գրքի վերջին գլխից և ոչ էլ նոյն տեղից առած Տրդատի քանի տարի թագաւորելը, այլ կաշխատէր յարմարացնել իւր գրուածքը իրեն յաւելուած: Պարզ է որ յետոյ է ներմուծուել այս գրուածքը Խորենացու մի քանի օրինակների մէջ, ըստ յարմարութեան տեղւոյն: Բ գրքի վերջում, եթէ այս հատուածը հարազատ լինէր, անկարելի էր մեզ բացատրել թէ ի՞նչ պատճառով նա կարող էր դուրս ձգուել մեզ յայտնի՝ պատմութեան բոլոր ձեւագրերից: Համեմատութեան համար ահա՛ Արտաշիսի թաղման հանդիսի նկարագրից մի հատուած.

Հասանէ վախճան Արտաշիսի, ևւ գրէ, եթէ ո՞րչափ ամբողջութիւնը մեռան ի մահուանն Արտաշիսի, սիրելի կանայք և հարձք և մտերիմ ծառայք և որպիսի շուք բազմադիմիս արարին առ ի պատիւ գիշն՝ քաղաքական կարգօք և ոչ որպէս զբարբարոսս: Դագազքն էին սոկեղէնք, գահոյքն և անկողինքն բնհեղեայ, և պատմուճանն որ գմարմնովն՝ սոկեթեւ թագ կուպեալ ի գլուխն, և զէնն սոկեով առաջի կղեալ, և զգահոյիքն շուրջ՝ որդիքն և բազմութիւն ազգականացն, և առ այսոքիւք պաշտօնէիցն զինուորութիւնք, և նահապետքն և նախարարութեանցն գունդք և միանգամայն զօրականացն վաշտք, ամենեքին կազմեալ զինու հանգեքն, իբր թէ ի պատերազմ ձակատիցին, և առաջի պղնձիս հարկանելով փողքս, և զկնիսն ձայնարկու կուսանք սեւազգեստք և աշխարհոյ կանայք, և զհետ՝ բազմութիւն ասմկին: ևւ այսպէս տարեալ թագեցին: ևւ շուրջ զգերեզմանաւն լինէին կամաւոր մահունք» (Բ, 60): Ինչպէս վերն ասացինք, նկարագրի հեթանոսական մասերը դուրս են թողուած կամ փոխուած են քրիստոնէականի:

Արեւմն մեր կարծիքով Հ. Ալիշանի գրած հատուածը, ոչ միայն չորրորդ ենթադրական գրքից չէ, այլ չէ նոյն իսկ Խորենացու գրուածը: Դա է լոկ մի վայելուչ և գեղեցիկ վկայարանութիւն, հանուած ճառընտրից և երբեմն, մեզնից հազար տարի առաջ, ներմուծուած Խորենացու մի քանի օրինակներում: Մի կրօնական ներմուծուութիւն կղել է Խորենացու և երրորդ գրքի վերջում 1), ուրեմն և անօրինակ բան չեն այդպիսի ներմուծութիւնները:

1) Տես Հանդէս ամբողջ, 1890, մայիս եր. 114—115 և Փարսու, 1874, տետր. Գ. էջ 2.

Եթէ մի բան մի հարազատ հատուած պակաս կայ մեր այժմեան Խորենացու մէջ այդ միմիայն Բան կամ Տաղ շափաւ լինեն և ի Սահակ Բագրատունին է որ պետք է լինէր երբ որդ գրքի վերջում որովհետեւ այս վերնագիրը գտնուում է ընտիր ձեռագրերում և բոլոր գրքի վերջին գլխի վերառուութեան մէջ Այս տաղն էլ չ. Ալիշանը համարում է շորբորդ գրքի մասն Խորենացու մէջ միակ պակասը մեր կարծիքով այս տաղն է որի մասին մեր արած հետազոտութիւնները հասցրել են մեզ մի որոշ հետեւանքի բայց որի մասին կհօսինք ուրիշ անգամ և առանձին յօդուածով:

Գ.

Նորից Չորբորդ գրքի մասին. — Խորենացու մի նոր ձեռագիր գրուած Բաղէշի Ռոմբուլու վանքում. — Այդ ձեռագրի յիշատակարանները. — Խորեն. Պատմութեան գրքերի թիւը մի յիշատակարանում. — Իտաղ-մասնութեան օրինակներ այդ ձեռագրի նշաններ:

Երկրորդ յաւելում. Խորենացու չորբորդ գրքի գոյութեան վկայութիւններից մէկն էլ է Բաղէշու Ամբրոսիու վանքում գտնուող Խորենացու իրր թէ ամբողջ ձեռագիրը հանդերձ չորբորդ գրքով Այս մասին յիշում է Չ. Ալիշան, 40) տարի առաջ իսկ չ. Սրուանձտեան այդ վանքի գրադարանի մասին տալիս է մեզ հետեւեալ հետաքրքրական ծանօթութիւնը. «Չամբաւաւոր է սոյն մատենադարան ցոյց չեն տար այրց. դուրս և զածները միայն տեսայ ես 1) Մեզ անհնարին է անշուշտ ստուգել որ և է ճանապարհով այդ Ամբրոսիու վանքի չորբորդ գրքի լինել կամ չլինելը բայց զրա փոխարէն տալիս ենք ընթերցողներին նոյն այդ վանքում գրուած Խորենացու մի այլ ձեռագրի յիշատակարանները Այս վերջին ձեռագիրը չգիտենք որչափ ժամանակից ի վեր գտնուում է Մայր Աթոռիս գրադարանում 2463 թուահամարով Ինքը կաշեկազմ է կոկուած դեղնաւուն թղթի վրայ գրուած բոլորագիր ընտիր գրչութիւն սկզբումն ունի մի մագաղաթեայ թերթ երկաթագիր (աւետարանից) դիրքը 19 X 25 հարիւրամետր Այս ստուար ձեռագիրը հաւաքածոյ է Պատմութեանց Բովանդակութիւնն է Ազատանդեղոսի պատմութիւն Բաշանց թուղթ Մեծին ներսիսի վարքը Պատմութիւն Մովսիսի ստուար մ միտադրող գրքուց բանգու ի ձեռքունդար մասնմմնար մ տղորդուց ի վարքար քո բարամա մ ուշիկ իր մկնամեղորդուց մկնու

1) • Թորոս Աղաբա. Բ. մասն. եր. 262. Կ. Պոլիս. 1884.

Խորենացւոյ, Պատմութիւն Եղիշէի, Պատմութիւն Ղազարայ Փարպեցւոյ, Խուղթ Ղազարայ առ Ղազան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Սերեոսի, Պատմութիւն վարոց և մահուան սրբոյն Մեսրոպայ Աորեան, Այս վերջին երկուք վերնագիր չունին, Այս և սրտ նման Հաւաքածուն կարգացողը առանց սուտ խօսած լինելու կարող էր ասել ըստ վկայութեան և Եղիշանի, «յառաջ քան զսակաւ ամս յԱմբրտուր վանս ի Բաղէշ՝ Հանդիպեալ գրոցն (Մովս. Խորենացւոյ)՝ և ընթերցեալ զպատմութիւնն ցԶեռնոն կայսր 1) »: Սոյն ձեռագիրն ունի և մի քանի պատկեր և՛ բազմաթիւ զարգեր լուսանցքում և զլիսկարգութեանց սկզբին՝ Ընաջին պատկերի տակ գրուած է. «յիշեայ զիս տէր իմ և ստեղծող, զվանեցի Սահակ ծաղկող, Ընաջին յիշատակարանին Հանդիպում ենք Ազաթանգեղոսի մէջ. «զՎարդան վարդապետն զԲաղիշեցին՝ յիշեցէք ի Քրիստոս և աստուած ողորմի ասացէք իւրն և ծնողաց իւրոց՝ որ ետ գրել զսա յիշատակ իւրն և եզ ի գունն սուրբ. Յովանիսայ, Եւ զիս զվեղաւոր Պօղոս սուտ երեցս, որ եմ գծող սորա, աղաչեմ յիշել ի տէր և գուրք յիշողքբք յիշեալ լիջիք անաջի Քրիստոսի»: Մի այլ տեղ՝ «Ավեղբարք և հոգևոր հարք և սպասաւորք և քարոզիչք Բանին Աստուծոյ, որք ընթեռնուք զայս գիրքս՝ և հոգևոր բանս օգտիք ի սմանէ, յիշեցէք ի մաքրափայլ աղօթս ձեր զՎարդան վարդապետն զԲաղիշեցին և զիս զՊօղոս երեցս զՎաւրացիս, որ եմ գծող սորա »:

Սրբոյն Գրիգորի վարդապետութեան վերջում. «Քրիստոս Աստուած, բարեխօսութեամբ և աղօթիւք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ողորմեա ստացողի գրոցս Ղաւրդան քաջ և սրբասէր վարդապետին և իւր ծնողաց՝ հօրն Եղիային և մօրն՝ Ղարիպին և եղբարցն Խաչատուրին և Խօշխարարին, ևս առաւել հոգևոր ծնողին իւրոյ Խաչատուր բարունապետին և հոգևոր որդոց իւրոց Արրահամ վարդապետին և Սարգիս պատանեկին, Զի յոյժ սիրով և փափաքանօք ետ գրել զգիրքս զայս յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց, յիշելով զբան մարգարէին որ ասէ. Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն, այսինքն՝ յեկեղեցի, և ընդանակս ի վերինն Երուսաղէմ, Արդ՝ աղաչեմք զձեզ ով հոգևոր հարք և սիրելի եղբարք՝ որք հանդիպք այս սուրբ տառիս՝ ինչ կերպիւ և իցէ թէ կարգաւով թէ օրինակ գնելով և կամ հարևանցի տեսանելով, յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր զՎարդան քաջ և բարունի վարդապետն զԲաղիշեցին, որ իբրև զարեգակն փայլէ և լուսաւորէ զխաւարեալ և մեղսասէր մարդիկք՝ ասելով և խրատելով, և զամենեսեան զարձուցանէ ի շարեաց քաղցր բարբառովն և աստուածային քարոզութեամբն, զի միշտ և հանապազ ոչ զազարի ի քարոզելոյ

1) Բողմուղէայ, 1851, էր. 72.

և յուսուցանելոյ։ Քանզի զբազում ժամանակաց զխանդարեալ և զաւերեալ եկեղեցիսն նորոգեալ կանգնեաց և զոչ եղեալսն շինեաց ի հիմանէ և այլ բազում բարեգործութիւնս արար ի վերայ երկրի՝ զոր ոչ կարեմ մի ըստ միովէ արկանել ի շարս քարտխիս։ այլ բարեաց հասուցանօղն որ ապ սիրողաց իւրոց զիւր անձառ բարին՝ տացէ նմա և զիւր երկնից արքայութիւնն ի միւսանգամ դալստեանն իւրում և ի կեանս յայս ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ զնա՝ ամէն։ Եւ Պօղոս զծօղ սորա ազաւեմ զձեզ զի յիշման արժան առնէք զիս։

Պաշանց թղթի վերջում կայ հետեւեալ յիշատակարանը.

«Արդ՝ ես Վարդան վարդապետս Բաղիշեցիս ցանկացայ բարի աւուրցն որ միշտ արծարծէր շնորհք հոգւոյն սրբոյ յարժանաւորս իւր. սիրոյ նոցին և աղօթիցն տենչացայ։ Եւ ետու գրել զպատմութիւն սուրբ կաթուղիկոսացն և թագաւորացն, զի աղօթիւք նոցա ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած մեզ և մերոցս ամենայնի։ հօրս իմոյ Եղիային և մօրս Պարիզին և եղբարցս Խաչատուրին և Խօշխապարին և զաւակաց նոցին։ Եւ ևս առաւել հոգևոր հօրս իմոյ և ուսուցչի՝ Խաչատուր մեծիմաստուն և փիլիսոփայ վարդապետի՝ Խաչատուր Բաղիշեցոյն, որ յայսմ ամի որ ըլլգիրս ետու ծրել՝ Թ. ամաւ յառաջ փոխեալ է առ տէր։ Եւ նորարողրօջ հոգևոր որդոցս իմ՝ Աբրահամ վարդապետի Համթեցոյն և Սարգիս փոքր պատանեկին և միտքան եղբարցն ամենեցուն որ կան ի սուրբ ուխտս Յովհաննու Վկրաչի, ի ծառայութիւն սուրբ խորանացս և ի սպասաւորութիւն մեզ, որ մականուամբ Ամրօլու վանք ասի։ Արդ՝ ազաւեմ զձեզ՝ ո՞վ հարք մեր և եղբարք, որք ընթեռնուք և հոգևոր բանս օգտիք ի սուրբ գրոցս, բոլոր հաւատով աստուած ողորմի ասացէք ինձ Վարդան վարդապետիս և գծագրողի սորա հոգևոր որդւոյ իմոյ՝ տէր Պօղոս երիցու Պաւլոցոյ և զուք յիշողքդ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի՝ ամէն։ Կրեցաւ ի Ռ. և ի Ճ. և ի ԵԱ. թվին (1121—1672)։

Խորենացու Ա գիրքը, Տ զլիւում. «զՊօղոս մեղապարտ երէցս յիշման արժանի արա՛յ ոտիցք հող եմ և փոշի»։ Փոքր ինչ ներքևում. «զՎարդան վարդապետս . . . և Պօղոս զծօղս զուտղ կու համըուրէ որ թէ յիշման արժան առնես»։ Փոքր ինչ յետոյ. «Գարձեալ յիշեցէք . . . և այլն»։ 19 զլիւում՝ «Արդ՝ յիշեցէք . . . զՎարդան վարդապետն բաղիշեցին որ ետ գրել զպատմագիրքս . . . և այլն»։ Խորենացու մէջ լուսանցքում և էջերի ստորևում կան նշանակուած նոյն գրչով ուղղութիւններ և տարբեր ընթերցուածներ, երկրորդ հատորի ցանկից յետոյ. «զՎարդան . . . յիշեցէք . . . և Բարսեղնց Յովհաննէս վարդապետին և ինձ . . . »։ Երկրորդ գրքի վերջում՝ «Արդ՝ յերես անկեալ ազաւեմ զձեզ ո՞վ սուրբ հարք և վարդապետք և իմաստուն ընթերցողք այսմ տառիս՝ զի յիշման արժան առ-

նէք զխորին փիլիսոփայն և զհոգիւրնկալ վարդապետն զԱարդան Ռադի-
շեցին: որ յայսմ ամի ի հալածանս է յանիծեալ ազգէն մահմետակա-
նաց՝ յերկիրն Սուրացոց, որ այժմ Հազու վերածայնի: Ար յայսմ հալա-
ծանաց միջի ետ գրել զգիրս յիշատակ իւրն և ծնողաց իւրոց: Եւ ես
Պօղոս սուտ երէցս որ եմ գծող տառիս աղաչեմ զձեզ զի յիշման ար-
ժան առնէք զիս: Խորենացու վերջում. «Փառք . . . . Ար կարողացոյց
զիս ծրագրել զպատմութիւն թագաւորացն մերոց ի Յարեթէ սկսեալ մինչ
ի Սահակ հայրապետ Պարթևն: Եղաչեմ զձեզ զամենեօեան յիշելոյ և
թողութիւն խնդրելոյ . . . . Եւս առաւել զհոգևոր հայրն Ծորա զԽաչա-
տուր քաջ վարդապետն զբաղիշեցին և զՎարոնենց Յովհաննէս վարդա-
պետն: որ նա ևս բազում աշխատութիւն ունի ի վերայ նորայ՝ ի գրոց
սերտրցուն: Եւ զիւր աշակերտն զԱբրահամ վարդապետն զՀամթե-
ցին . . . . Թողութիւն արա՛ խիստ եմ նեղացեր: Մեծին ներսիսի
կենսագրութեան մէջ երկու տեղ այսպէս. «ով եղբայր այս բանքս պակաս
է, ի նշանած տեղն պիտի, ահա ի ներսիսի պատմութեան վերջն գրեցայք,
բաց և կարգա՛ւ: — Եւ այս ևս պակաս է՝ ի վերջն պատմութեանս զիտ . . . .
Եւ զայս ևս ի վերջ պատմութեանս գտցես: Սրբոյն Սահակայ տեսիլքից
առաջ. «Զբազմավեր հոգիս՝ և զաղքատս ի բարեաց և զլրացեալս ի շա-
րեաց՝ զՊօղոս գրիչս՝ զտարտամեալս և զտարագրեալս ի կենաց կտակէն,
պատահողք սմա յիշման առնէք արժանի: Եւս և զստացող տառիս՝ ըզ-
Աարդան վարդապետն և զիւր ծնօղն և զամենայն երախտաւորքն իւր: և
դուք յիշողքդ՝ յիշեալ լիջիք առաջի Քրիստոսի, ամէն: Եւ յս՝ Պօղոս
գրչի վերջին խնդրուածքն է, սրանից յետոյ շարունակում է նա ընդօրի-
նակել, բայց չէ ատիկում նոր յիշատակարան գրել, ընդօրինակում է ամ-
բողջ Եղիշէն և Եղիշէի յիշատակարանը, որը կիսատ է մնում, ամենա-
հաւանականաբար վրայ հասնելով «խիստ նեղացած — յոգնած և տար-
տամեալ Պօղոս գրչին հիւանդութիւն և մահ:

Հաւաքածուն շարունակում է նոյն Աարդան վարդապետի համար ուրիշ
գրչի ձեռքով, Եղիշէի վերջում գրուած այդ յիշատակարանը, որ մեր
կարծիքով Պօղոս գրչի շարագրածը չէ և ոչ էլ Աարդան վարդապետինը,
այլ Եղիշէի հին օրինակից ընդօրինակութիւն է և թէև թերատ և անթուա-
կան, այլ դարերով առաջ Պօղոս գրչի ժամանակից, որին վկայում է իւր
ընտիր և վայելուչ հայկարանութիւնը, իսկապէս մեզ ամենից շատ հե-
տաբերողն է, որովհետև զրա մէջ յիշում են ի թիւս այլոց Խորե-
նացու պատմութեան բովանդակութիւնը և երեք գրքի տրո-
հուած լինելը:

Եւ հայդ գեղեցիկ յիշատակարանը ամբողջապէս. «(Փ)անք հօր անսկզբ-
բան և որդւոյ անսկզբան և սկզբան և սրբոյ հոգւոյն անքննաբար ի նո-

ցունց էութենէ անհատաբար և անսպառ բղխմանն, եռատրոհ անձնաւորութեանն, եղարուն բնութեանն, միակամ և միահեծան իշխանութեանն, ամենակալ և անվախճան թագաւորութեանն, միասնական ամենասուրբ երրորդութեանն, յամենից շնչոց կենդանեաց՝ իմանալեաց և զգալեաց, որ յանեից եղևալ գոյացան, ի նորին զարհուրելի հիահրաշ հրամանացն և ի լրումն նորայն կամաց, անհատ և անվճար օրհնութիւն, գոհութիւն և անդադար փառաբանութիւն, ի վեր քան զմիտս և անդր քան զպայմաննն՝ անեզր յաւիտենիւ և յաւիտենի յաւիտենից. ամէն:

Արդ՝ զի որպէս երիս երրեակս իմացուցանեն դասակարգութիւնս հրեշտակաց ի միտս մեր գիրք աստուածայինք՝ գոլ փառաբանիչս ստեղծագործողին իւրեանց, այսինքն՝ անմարմին զուարթուք, նոյն ձևով տարազուերիս կարգադրութիւնս տեսանի ի սուրբ եկեղեցի, որ ճշմարտապէս երկին է ի յերկրի, առ ի պայծառութիւն և ի լուսաւորութիւն ընդ հանուր տիեզերածաւալ մարդկութեանս սեռի: Եւ և ի փառաբանութիւն մարմնառիկ տնօրէնութեան միածնի մարդացելոյ Բանին Աստուծոյ, առ ի քարոզել և հռչակ հարկանել զփրկութիւնն և զերախտիսն Աստուծոյ, որ ի նմանէն ի մեզ ծաւալեցաւ: Եւ այս ո՛չ ի ձեռն հրեշտակաց և անմարմին գերաշխարհիկ զինուորութեանց, այլ ի ձեռն հազարապետացն Աստուծոյ, Քրիստոսի ասեմ առաքելոցն, զոր յօրինեալ շարակարգէ ընտրեալն և զարմանալին այն Պօղոս, յիւրականն թխտի ասելով: Եւ զորս եղ Աստուած յեկեղեցւոջ այս են, նախ՝ զառաքեալն, երկրորդ՝ զմարգարէս, երրորդ՝ զվարդապետս: Եւ այս ո՛չ վարկպարազի և ունայն գոլ, որք դասեցան մի զկնի միմեանց, այլ խորհուրդ իմն յայտնեալ տեսանին ի նոսա: Ասան զի համաքատակ և նմանասարաս են լուսաւորացդ, որ յերկինս, արեգական՝ առաքեալք, և լուսնին՝ մարգարէք և աստեղաց՝ վարդապետք: Եւ որպէս զանազան են լուսաւորութիւնք լուսաւորացդ, ոմն զցայգ և ոմն զցերեկ, այսպէս են և բանք տեսանողաց և լուսատուաց հոգւոց մերային զարմից: Եւ որչափ էր կար և հնար նոցին, լուսաւորեալ պայծառացուցին և զխաւար տղիտութեան ի միգապատ և ի մտայլատեսակ մտաց մարդկայինս ազգի փարատեցին և (լուսանցքում՝ միշտ) փարատեն: Եւ ունին վարդապետք զնմանութիւն մարգարէից և զտիպառաքելոց. զի որպէս նոքա ի հնումն զինչ և պատահէր ազգին իւրեանց զնոյն մարգարէանային, եթէ տրտմականս և թէ ուրախականս, որպէս նոցին իսկ բանքն յայտ առնեն, այսպէս և վարդապետք եկեղեցւոյ՝ ժրոջեալք ի սուրբ Հոգւոյն, քարոզեն առաքելարար և մատուակեն զգինին ուրախարար, և սերմանեն զբանն կենաց ի սիրտս հաւատացելոց և արբուցեալ ռոգանեն ջրովն աստուածային զպաքեալ հոգիս բնաւորաց, և թէ նեղութիւնս ինչ՝ և մրրիկ դառնութեան եկեալ ժամանէ յանօրի-

նաց և յայլագէմ անասունաճ բռնաւորաց, և կամ այլ իմն ուղխած և փորձութիւնս զիւական՝ ի վերայ հաւատացելոց, յառնեն իրրև զմարգարէ՝ և պատմեն զանցս աղետից և զկսկիծս թշուառութեան որպէս զԲրեմիայ և կամ իրրև զմի ի մարգարէիցն՝ իւրաքանչիւր ոք իւրում ազգի, վասն որոյ և երրորդ զկնի առաքելոց և մարգարէից զասեալ կարգեցան, Եւ որպէս ասող քան զասող առաւել է փառօք՝ նոյնպէս և վարդապետ քան զվարդապետ՝ բանիւք գիտութեան և վարուք առաքինութեան, Արպէս այլք այլոց ազգաց են պատմողք, նոյնպէս ազգիս մերոյ և զարմի են պատմիչք և վիպասանք՝ կորովիքն և քաջաբանքն, անյաղթ փիլիսոփայքն և յոգնահանձար և առատամիտ փաղերայքն 1) :

Նախ՝ Ազգութանգեղոս քաջ քարտուղարն՝ որ հրամանաւ թագաւորին Տրդատայ զսուրբ Լուսաւորչին մերոյ Գրիգորի զերաշխէպն ի կիրարկեալ թուէ, թէ որքանաբար անբմբերելի կարծրագոյն տանջանաց և սարսուելի շարչարանաց և կրից տարեալ համբերեաց. և ապա թէ ո՞րքան ժամանակս յամեալ ի վիրայն խոր և անզնդային: Աւրանաւ իրր յարգանդի մօր զմերն լինէր յղացեալ զփրկութիւն, ուստի արեգակնասարաս ելեալ ծագեցաւ և լուսաւորեաց զխաւարամած երկիրս Հայաստանեայց, և ծնաւ վերստին, ըստ ասացուածոյ մարգարէութեանն, զազգ մի ողջոյն. և այսպէս պատմարանելով տարեալ զբանն յանկ ամէ ի փառս Աստուծոյ :

Եւ ապա զկնի նորին, մեծիմաստն Մովսէս քերդոդահայրն, գեղեցկապէս և հարուստիմաստութեամբ սուկսեալ զպատմութիւնս Հայոց, կարճ բանիւք և մանուածոյ բառիւք, բայց ընդարձակ մտօք. տրոհեալ ի հատորս երիս, հասուցանէ զբանն առ մեծն Իսահակ և Մեսրօպ, և անդ զաղետալի ողբսն ասացեալ սակս ամալոյ թեան աշխարհիս և երկուց գաւազանաց՝ գաղարէ ի փառս Աստուծոյ :

Եւ ապա ընկերք նորին, Եղիշէ վարդապետն որ Աարզանանց զիրսն՝ և զքաջապէս նահատակութիւնսն ճառեաց, Եւ Ազգար Փարպեցի, պատմագիր և ճարտասան, զնոյն ոճ երկրորդեաց, Եւ այլք յոգունք, որք մի զկնի միմեանց յանցնիւր ի գարս և ի ժամանակս պատմարանեցին՝ և արձան յիշատակի յետ իւրեանց կենդանի թողին, Զորս բազմաց և յոլովից բազմավէպ պատմութեանց աստուածային որեարցն, որք ասացան . . . Այս տեղում ընդհատուում է այս գեղեցիկ յիշատակարանը, որն այնչափ

1) Այս բանն առաջին անգամ է հանդիպում մեզ այս հատուածում, թերեւ նշանակէ բուսամիտ, փայլուն, ըստ յունականին՝ Կալոս, Համեմատքի փաղերբութիւն, բառի հետ.

մեզ ճանօթ է թւում, որ կարծես թէ կարգացել ենք մի այլ տեղ և այս ճանօթում թիւնք, անշուշտ, հետեանք է այս հատուածի լեզուի արծաթի դարու հայկարանութեան հետ ունեցած քիչ թէ շատ նմանութեանը:

Այսպէս կամ այնպէս, այս գրուածքը ոչ մէկ գէպքում չէ կարող լինել ժ: գարու գործ, և իւր հին վայելուչ հայկարանութեամբ մի նոր փաստ է ընդգէմ չորրորդ գրքի գոյութեան:

Համառօտենք Աարգան վարդապետ բաղիշեցու հաւաքածոյի մնացած յիշատակարանները: Այս հատուածից յետոյ, ինչպէս արդէն ասացինք, գրչութիւնը փոխուած է թէպէտ շարունակուած է մնալ բոլորագիր, բայց աւելի անվարժ և տգեղ:

Չէ երևում այլ ևս Պօղոս գրչի սահունութիւնը: Մի տեղ՝ Աաղարայ պատմութեան մէջ էջերի ստորեւում նկատուած է գրիչը. «ի թղթէս է պակաս, և յօրինակն այսպէս էր գրած»: Մի այլ տեղ՝ Աարգաննց կոտորածից յետոյ. «Աւաղ զ՛այք յայնմ աւրէ և առ յապայ»: Աաղար Փարպեցու թղթի առաջին երեսի ստորեւում՝ «Ճգնաւոր էր Աղան յազգէն Արժրունաց, բնակեալ ի յայն Աղանայ, ի յԱնբերդ»:

Թղթի վերջում կայ յետեւալ յիշատակարանը.

— «Այ՛ սուրբ վարդապետ զօր ինչ ասացեր Ճշմարտ է, զի և այժմ նոյնպէս եղև և լինի հանապազ: Ով սուրբ ընթերցաւ զք և եղբարք, գիրքս հին էր և արինակս: Յունան վարդապետն կարգացեալ էր զարինակն և նորոգեալ և զպակասութիւն թղթոցն որ պակասէ ոչ էր գտեալ, և ես ոչ կարացի գտանել. աղաչեմ զամենեսեան, եթէ գտցի գիրքս այս ուրեք, գրեսջիք զպակասումն թղթոց և դիք ի սմայ, նախ զսկիզբն գրոցս, և յապա յերիս տեղիս թուղթ մի անկեալ կայ, եւ եթէ սխալ գտջիք ի սմա՝ թողութիւն խընդրեցէք ինձ ի Քրիստոսէ յանցանաց իմոց և ծնողաց իմոց, ամէն: Ազգիս մերոյ և յառաջագոյն նախնեաց սրբոց որ երկրորդեցի զգիրքս վասն յիշողութեան սրբոցն ի պարծանս մեր, և անսրբոցն յողբումն թշուառութեան և յամօթ յաւիտենից: Քաջքն զօրացին ի Քրիստոս, և տկարամիտքն կորածայցեն: Եւ որք լսենն աւաղեացեն զազգիս մերոյ զտառապանս:—

«Աւարտեցաւ գիրքս Աաղարու վարդապետի Փարպեցոյ ձեռամբ բազմավէր և անարժան Գրիգոր երիցու, ի հարկէ սրբազան և քաջ վարդապետին Աարգան գիտապետի: Արդ աղաչեմ զընթերցողքդ յիշեսջիք և այլն: Սերէոսի վերջում նոյն գրչի յիշատակարան. «Զյետինս ի գրչւաց և զառաջինս ի մեղաւորաց, զանարժան, զանարհեստ և զանիմաստ զԳրիգոր երեցս արժանի առնել աղաչեմ. . . և այլն: Վորիւնի վերջում՝ «Յիշեցէք զքաջ բարունապետն զԱարգան վարդապետն առ Քրիստոս»:

տառ Աստուած, և լի բերանով Աստուած ողորմի ասացէք. նա և եղկելի գրչիս, ամէն: Այստեղ աւարտում է այս երկիջեան ամբողջ հաւաքածուն, որի թերթերը չհամարեցինք:

Չանց ենք առնում այս ստուար ձեռագրի մանրամասն նկարագրութիւնը, թողնելով այդ Մայր Աթոռիս հարուստ և անծանօթ մատենադարանի ապագայ ցուցակ կազմողներին: Սակայն աւելորդ չենք համարում այս ձեռագրի եղիչէից «Թարգմանութեան» օրինակներ մէջ բերել: Դժուարին և օտարաղջի բառերը լուսանցքում թարգմանուած կամ բացատրուած են, երբեմն յաջող և երբեմն անյաջող և սխալ: Այս թարգմանութիւնները ժամանակին, եթէ ոչ ամբողջովին, գոնէ մասամբ, իբրև սրբագրութիւն կարող էին ներմուծուել բնագրի մէջ, ինչպէս այդ պատահել է տեղ տեղ, մանաւանդ Խորենացու մէջ (տես մեր Ա և Բ յօդուածները): Առաջին բառերը բնագրից են, իսկ գծիկից յետոյ դրուածները լուսանցքից, կամ երբեմն տողամիջից:

«Քանզի բազում ինչ է սրբութիւն, սատար լինել անօսութեան — տկարութեան» — բռնութեամբ յարձակեալ ի վերայ մահու — կամակարութեամբ. (այսպէս է և տպագրում). — «Արդւոյն Տրդատայ — Տիրանայ» (այս չէ թարգմանութիւն, այլ սրբագրութիւն). — «ի վեր քան զմարդկային բնութիւն ընդվզեալ ապարթեանէր (տպ. ապարասանէր) — հակառակէր». — «ցնորեալ դանդաղէր — երկրայէր», երկրորդ Յեղանակ. «Միհրնբսէհ վզրկ (տպ. վզուրկ) — մեծ». — «երան և տան երան (տպ. երան և աներան) — մեծաց և պատուական». — «Դէնի մազդէղն — հաւատոյ հաւատ». — «խարամանոյ (տպ. Հարամանոյ) — պատրողաց». — «Չրուան — Կոստոս կամ Արամազդ». — «յաշտ առնէր — ներգործէր կամ ստեղծագործէր». — «Որմիզդ — անդրանիկ». — «ի կատարեալ դենէս — հաւատոյս». — «Նածարեցիսդ (տպ. Նածրացիսդ) — Նազօրեցի». — «մեծի սպահիդ Արեաց — հեծելիդ». — «հոժոլ» թեամբ — առատութեամբ». — «դեհսպետք — գլխաւորք». — «փանդուրակայ որդի — հիւսան». — «Եւքրտիկար չառնելով ոյժ տայք խարամանոյն — լուացումն ի փոր չառնելով մուտ տայք դիւաց՝ և հոտոյ դարչութեան». — «Հնայայ — ահա զի՛ կայք». — «չկօթակ — տարաշխարհիկ». — «Հայք առանց փանդանի (տպ. փանդամի մի զանգցին — կողպատ երեսացն». — «ձեռք առանց գումիզոյ մի լուացին — աշնան խոտն է». — «երրորդ Յեղանակ. «կեշտք — կրօնք». — «Մովպետական մովպետի (տպ. Մովպետան մովպետի) — պարոնաց պարոնի». — «դերանդերձապետ — փառաշ». — «պատրուծակ — ոչխար». — «կանայք փաստիպանացն (փշտիպանացն) — արսնապահ (?) կանայք մոգունցն». — «անչուչտ կեանք — անսուտ». — «զտամբական — զանիրաւան». — «Չորրորդ Յե-

դանակ. « ս ա ղ ա լ ար ք (տպ. սաղարք) — զօրագլուխ. — լակիչ (ղա-
կիչ) — համագունդ. Եօթներորդ Յեղանակ. « փշտիպանացն — մարմ-
նայահ կանանցն. — քրտիկար — պատրոդ.:

Աւթերորդ Յեղանակ. « լաչկարաւ վատ ա խ տ ար ա կ արարեալ — մի-
ստողով. ի քմի (?) կացեալ. — « զենպետ էր — գլխաւոր էր. — « տե-
ղեակ զրադեշտական օրինաց — բանիրուն ի կարևոր ուխտ. — « ւա-
մակդէն — բոլորից ուսուցիչ. — « զիտէր զՆմբարտքաշն — լուսամիտ. —
« Բանզի այս և կեշտք են որ գրաւեալ ունին զամենայն օրէնս մոգութեան —
զբ. (զբազում) մեծամեծաց զգիտութիւն ունէր. — « յիւրաքանչիւր
խշտ ե ա ց կանգնեցան — զազարեաց. — « հանդէս առաքինութեան —
ընտրութիւն. — « ապարասան — անհաւան. — « ետես և ի ձեռնին նոցա
զ ա ն շ ու շ տ ու բունեան պսակն (տպ. զանշուշտ ռարունայն) — զան-
շարթ. — « Մովպետան մովպետ — իշխանաց իշխան. — « շկօթակ —
տարագիր. — « ուսոյցն զմեզ մեծն Ձր ա դ է շ տ ն — կարևոր ուխտ. —
« փոխանակիցէ ընդ անարգ թրուշայի — ոչնչի. — « շկօթակ — վը-
տարանդի. — « ձեռք մեր փապարեալ են — խոշորեալ. — « զի մի,
ասեն, ա կ դ է ն ք ն ե կ ե ա լ (տպ. զի մի այլադենքն ե կ ե ա լ) — անհաւատ-
քըն. — « տագնապեալք — ցնորեալք.:

Ներորդութիւն ենք խնդրում ընթերցողից երկարութեան համար: Ըյս
թարգմանութեանց օրինակները մի գեղեցիկ լուսարանութիւն են այն կա-
րելի փոփոխութեանց, որոնց ենթարկուած կարող են լինել մեր հին
դպրութեան բնագրերը այս ճանապարհով — թարգմանութեամբ:

Միւս կողմից՝ այս օրինակները ցոյց են տալիս թէ որչափ մեծ ուշա-
դրութիւն պէտք է դարձնել թարգմանութեան խնդրին, ոչ միայն Խո-
րենացու այլ նաև մեր բոլոր բնագրերի ուսումնասիրութեան ժամանակ:
Պարելի է երևակայել թէ ինչ մեծ փոփոխութիւն կ'մտնի բնագրի մէջ,
երբ մովպետան մովպետի տեղ մուծուած լինէր իշխանաց իշխան կամ
պարոնաց պարոն և կամ՝ գումիցի կամ կովմէզի փոխանակ՝ օչնան:

Ե.

Խորենացու հակասութիւնները. — Սմբատ — Տրդատ. — Պարոյր քէ « որդի Սկայոր-
դուոյ. — Յովհաննէս Կաթողիկոսն այս մասին. — Լանգլուպի, Էմինի, Պարագաշեանի
եւ Ա. Բաումգարտնէրի կարծիքները:

Մեր պատմահօր գրուածքը դարեր շարունակ ընդունուած էր և յարգ-
ուած իրրև սրբազան գիրք, իրրև հաւատարմագոյն աղբիւր ազգային

պատմութեան, իբրև անպայման հեղինակութիւն, որի առաջ խոնարհու-
ւումէին բոլորը: Պատմութիւն նշանակում էր՝ Խորենացու պատմու-
թիւնը, Պատմարան նշանակում էր՝ Խորենացի ինչպէս Հերոդոտը Յու-
նաստանում, ինչպէս Արիստոտէլը փիլիսոփայութեան մէջ, ինչպէս Հոմը-
մը քաղաքների մէջ, Բայց առ միշտ այս այսպէս չէր կարող մնալ: Խո-
րենացու երկասիրութիւնը թարգմանուեց արևմտեան լեզուներով, ուրիշ
խօսքով ասած՝ Խորենացին մատչելի դարձաւ գիտնական աշխարհին:
Քննադատութիւնը չէր կարող վերաբերուիլ այդ նորեկին այն հաւատով,
այն ակնածութեամբ, որով վերաբերուել էր հայ նահապետական աշխար-
հը՝ իւր Պատմասօրը, Քերդոզասօրը, Խիստ և դառն քննադա-
տութիւնը, ընդունելով հանդերձ Խորենացու շատ արժանաւորութիւննե-
րը, շատ բան խլեց, շատ բան պակասացրեց նրա անպայման հեղինակու-
թիւնից: Գիտնական աշխարհի քննադատութեան լուսագոյն արտայայտու-
թիւնն եղաւ մեր հայ գրականութեան մէջ Ա. Մ. Գարագաշեանի «Քըն-
նական Պատմութիւն Հայոց» լուրջ և հմուտ երկասիրութիւնը (1880, Վ.
Պոլիս): Շատ բանբում մեղադրուեց Խորենացին, մինչև անգամ խա-
րեքայութեան մէջ, որի մեղմացուցիչ հանգամանքը համարուում էր
հայրենասիրութիւնը: Քննադատների ասածներից մեծ մասը չէ կարելի
չընդունել, և ես ընդունում եմ այն բոլոր քննադատութիւնները, որոնց
դէմ կարող է արդարանալ Խորենացին իւր ժամանակով, իւր ժամա-
նակի գիտութեան և հասկացողութեան աստիճանով և պարագաներով:—
Բայց սորանից աւելի և ոչ մի կէտ: Խորենացին նոյնչափ ճշմարտասէր է,
որչափ հայրենասէր, իսկ նորա հայրենասիրութեան շափ չկայ:

Այս զգացումներով ու համոզմամբ առաջնորդուած, այս յօդուածում
մենք կանգ կառնենք Խորենացու մի քանի ակներև հակասութեանց վրայ,
հակասութեանց՝ որոնց համար նա արժանացել է դառն ու կծու նկա-
տողութեանց:

Իւրաքանչիւր բառը կշռող, ոչ միայն ճշմարտասէր, այլ և ճշգրիտ Խո-
րենացին անշուշտ կարող էր սխալուիլ ժամանակագրութեան մէջ՝ աղ-
բիւրների պակասութեան պատճառով, կարող էր հաւատ ընծայել ոչ այն-
չափ արժանահաւատ աղբիւրների, չունենալով քննադատական այն գէն-
քերը, որով զինուած է այժմեան գիտութիւնը, բայց աչկարայ հակասել
ինքն իրեն, մի երկու տող ներքևում կրկնել իւր վերևն ասածի հակա-
ռակը, այդ չլիտի անէր նա՝ այդ նա չէր կարող անել:

Սակայն քննադատութիւնը ցոյց է տալիս մի քանի այդպիսի կէտեր,
որոնցով և կամենում ենք զբաղուիլ այսօր:

Սկսենք մի փոքրիկ, բայց ակնյայտնի հակասութիւնից:

Խորենացին Բագրատունիներին համարում է սերուած հրէական ցեղից:

Հաւանական է, որ Բագրատունիների Տրեական ծագման մասին և Խորենացուց առաջ կար աւանդութիւն։ Վար և մի այլ աւանդութիւն՝ որ Բագրատունիներին համարում էր սերուած Հայկից, կամ Արամենակից, որին համամիտ չէ Խորենացին (Տե՛ս Խոր. Ա. 22, Բ. 24)։ Բագրատունիների Տրեական ծագումն ապացուցանելու համար Խորենացին չբաւականանալով աւանդութեան վկայութեամբ դիմում է և մի այլ միջոցի, յատուկ անունների ստուգաբանութեան։ Հարկաւ, Խորենացուց իրաւունք չունինք պահանջելու, որ նա այդ ստուգաբանութիւնները կատարէր այժմեան բանասիրութեան (լեզուաբանութեան) ցոյց տուած օրէնքների համաձայն։ Եւ նրան ու նրա ժամանակին բոլորովին ներելի են այսպիսի մերձեցումներ, ինչպէս օր. Սմբատ = Համբատ = Հաբատ։ Այսպիսի ստուգաբանութեամբ Խորենացին Բագրատունիների կրած անունները բաժանում է երկու դասի՝ ա. երրայական անուններ, որ իրրև թէ առաջ կրում էին Բագրատունիները և բ. խժական, այն է՝ հայ - հեթանոսասական անուններ, որ իրրև թէ միայն շատ ուշ սկսան գործ ածել Բագրատունիք։ Այս ստորաբաժանումը հիմնուած է մի քանի հայ անունների բռնազրօս և արտաքին նմանութեան վրայ ենթադրական Տրեական անունների հետ։ Ահա Խորենացու իւր խօսքերը.

«Բայց ծանիր զՍմբատդ անուն, զոր յաճախ Բագրատունիք ի վերայ պատանեաց կոչեն, Ճշմարիտ Համբատ է՝ ըստ նախնի իւրեանց խօսիցն, որ է երրայեցի» (Ա. 22), Մի այլ տեղ. «Բայց գիտեա՛, զի ի թողուլ աղգին՝ Բագրատունեաց զօրէնս հարցն, նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն՝ Բիւրատ և Սմբատ և այլ այսպիսի կոչմունս, զրկեալ ի նախնական անուանցն, որպէս կոչէին յառաջ քան զուրանալն՝ Բագադիա, Տուրիա, Սենեքիա, Ասուգ, Սափատիա, Վազարիա, Ենանոս։ Եւ ինձ թուի, թէ որ այժմդ կոչին Բագրատունիք Բագարատ՝ Բագադիա է դա, և Ասուգ՝ Աշոտ, գոյնպէս և Վազարիա՝ Վարազ, որպէս Համբատ՝ Սըմբատ» (Բ. 63)։

Այս երկու հատուածից երևում է, որ Խորենացին երկու անգամ Սմբատ անունը համարում է երրայական և մի անգամ՝ իւր ասածի հակառակ՝ ուրեմն և ինքն իրեն հակասելով։ Սմբատն համարում է խժական — հեթանոսական¹⁾։ Հակասութիւնն ակնյայտնի է, դորա դէմ ոչինչ չէ կարելի ասել, բայց արդեօք Խորենացուն իրե՛նն է այդ գոռացող հակասութիւնը, — այս մասին քննադատները ամենևին հոգս չեն քաշել և ուղղակի մեղադրել են Խորենացուն։ Մենք գոնէ միշտ կասկածել

1) Տե՛ս այս մասին եւ «Բնական, Պատմ. Հայոց, Գարագաշեանի, երես 175.

ենք: Բարեբաղդարար մեր բաղդատած ներսէս գրչի օրինակը մի բառով արգարացնում է և Խորենացուն և մեր կասկածը: Ահա ներսէս գրչի ընթերցուածը. «բայց գիտեա՛, զի ի թողուլ ազգին Բագրատունեաց զօրէնս հարցն, նախ խժական ժառանգեցին յորջորջումն՝ Բիւրատ և Տըր-դատ և այլ այսպիսի կոչումնս»: Այսպիսով հակասութիւնը բոլորովին ջնջուած է: Պարզ է որ անուշադիր գրիչներից մէկը Տրդատի փոխանակ՝ սխալմամբ գրել է Բագրատունիների մէջ յաճախ գործածուող Սմբատ անունը: որը մի քանի տող ներքեւումն էլ կրկնուելու էր: Մենք բոլոր յայտնի եղած ձեռագրերի Սմբատ ընթերցուածից նախընտրելի ենք համարում ներսէս գրչի Տրդատ ընթերցուածը, ոչ այն պատճառով միայն, որ այդպիսով ջնջուած է ակնյայտնի հակասութիւնը, այլև այն պատճառով, որ այդ ընթերցուածը Սմբատ չլինելուց ի զատ, պէտք է անպատճառ Տրդատ լինէր:

Այդ երևում է այս հատուածը պարունակող 63-րդ գլխի վերտառութիւնից և բովանդակութիւնից. «Յաղագս Տրդատայ Բագրատունւոյ և անուանց ազգի նորա առաջնոյ»: Երբ գլուխը ամբողջովին նուիրուած է Տրդատ Բագրատունուն, անուանց ստուգարանութեան մէջ պէտք է լինէր անշուշտ և Տրդատի անունը: Իսկ Խորենացին ինքը չէր կարող անուշադրութեամբ Տրդատի փոխանակ Սմբատ գրել, քանի որ այդ կլինէր անուշադիր թողնել գլխաւոր առարկան, որի մասին ճառում էր, որի վրայ ուրեմն և կեդրոնացած էր: Եւ մեզ թւում է թէ լուրջ քննադատութիւնը, նոյն իսկ առանց ունենալու ներսէս գրչի «Տրդատ» ընթերցուածը պէտք է կարողանար վերականգնել ուղիղը, հիմնուելով ակներև հակասութեան և այդ 63-րդ գլխի վերտառութեան և բովանդակութեան վրայ:

Խորենացու այս հակասութիւն պարունակող հատուածը ունի և մի այլ հետաքրքրական կէտ, այն է՝ որ Խորենացին զգում էր Տրդատ և Բիւրատ անունների հեթանոսական ծագումը, մինչդեռ նոյնը չէ կարելի ասել Սմբատ և այլ անունների համար: Տրդատը իմ կարծիքով կրճատ ձևն է Ատար—գատա (Atare—data) այն է՝ Կրակատուր անունը, որ հանգրիպում է և Աենգիդատում 1):

Ատարը հայերի մէջ դարձել է Ատր, իսկ ատրի կրճատ ձևը.—Տր բացի Տր-դատ անունից պատահում է և Տր—պատունի (փոխանակ՝ Ատր-պատունի) անուան մէջ: Քրիստոնէական կերպարանքի տակ պահպանուած և մինչև մեզ հասած «Բիւրատ պատիկի» առասպելը վկայում է նմանապէս Բիւրատ անուան զուցապաշտական ծագմամբ 2):

1) Ormazd et Ahriman, J. Darmesteter, p. 256.

2) Ժողովրդի քերականութիւնը քանի որ առաւելու է Տրդատի փոխանակ հանգրիպում ենք «Իրագատ» ձևին:

Տրգատ - Սմբատ անունների շփոթութիւնից ծագած հակասութիւնը մի փոքրիկ, բայց գեղեցիկ օրինակ է, որ ցոյց է տալիս մեզ այն ճանապարհը, որով պէտք է ընթանանք Խորենացու մի քանի ակներև հակասութիւնները բացատրելիս: Միև կողմից այս օրինակը նորից ակներև է կացուցանում, թէ որչափ սխալում են քննադատները՝ կասկածելի մթին և հակասական երևցած հատուածների համար մեղադրելով Պատմահօրը, առանց ուշք դարձնելու մեր այժմեան ունեցած բնագրի վիճակի վրայ:

Դանք մի աւելի մեծ հակասութեան:

Առաջին գիրքի գլուխ 21 և 22, Խորենացին մի առանձին ոգևորութեամբ խօսում է Պարոյրի թագաւորելու մասին, կոչելով Պարոյրին և նրա սերունդը՝ «բնիկք, արեանառուք և հաւաստի հարազատք»: Պատմում է նմանապէս թէ Աարբակէսը մեր քաջ նախարար Պարոյրին իւր կողմն է դրաւում, նրան թագաւորութիւն խոստանալով: «Յինքն և զքաջն մեր նախարար յանգուցանէ զՊարոյր, թագաւորութեան ձև և շուք խոստանալով նմա»: Եթէ չկամենանք բռնազրօսել բառերը և նրանց միտքը, այն ժամանակ այս ասացուածներից պէտք է հետևենք, որ Պարոյրով սկսւում է նոր հարստութիւն, որ Պարոյրից առաջ եղած հայպետներին՝ Պարէտից մինչև Սկայորգի, Խորենացին չէ համարում հարազատ, արեանառու և բնիկ, կամ այլ խօսքով սասած՝ Հայկայ սերնդից, Արեմն և Հայկից մինչև Անուշաւան, ըստ Խորենացու, կարելի է կոչել առաջին բնիկ հարստութիւն, Անուշաւան - Պարէտից մինչև Սկայորգի՝ երկրորդ, ոչ - բնիկ, ոչ - հարազատ հարստութիւն և վերջապէս՝ Պարոյրից սկսած մինչև միև Հայկակը, ընդամենը եօթն հոգի, երրորդ, բնիկ հարստութիւն: Յովհաննէս կաթողիկոսն էլ, որ բառ առ բառ արտագրում է Խորենացին, և կարող է համարուիլ իրբև Խորենացու մի ընդօրինակութիւն կատարուած թէ դարի սկզբում, այս հատուածը հասկանում է ինչպէս պէտք է հասկանալ, ինչպէս կարելի է միայն՝ հասկանալ: — «Ի զարմից սորա (Անուշաւանայ) և զաւակաց ոչ տիրեալ գտանէին հայրենի նահապետութեանց, այլ այլք ոմանք բռնակալեալք ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջագիմութեան տիրեալ Թորգոմեանս գրոհի, որոց անուանքն Պարէտ, Արբակ, . . Սկայորգի, յետ ամենեցուն սոցա Պարոյր անուն՝ յազգէ Հայկայ, զանազգիսն ի բաց լքեալ, և զնահապետութիւն ազգի իւրոյ վերստին նորոգեալ պայազատեր» (Յով. կաթ. գլ. Բ):

Յովհաննէս կաթողիկոսի այս ասութեան մէջ ոչինչ հակառակ չկայ Խորենացուն, այլ ընդհակառակն այս գլխովին համապատասխանում է Խորենացու 21 և 22 գլուխներին: Յովհաննէս «անազգի» բառը Խորենացու «բնիկի, հարազատի և արեանառուի» հակադիրն է, մինչև անգամ՝

« ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջագիժուածեան տիրեալ Թոր-
 դոմեանս գրոհի» Խորենացու բառերն են, մի ուրիշ երեսից ընդօրինա-
 կուած՝ — «ի սմանէ յառաջ՝ ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջագի-
 ժուածեան արանց, զի և ամենեքեան յԱրբահամէ» (Խորեն. Ը. 19):
 Խորենացու ասածը Յեսուի յաջորդների մասին Յովհաննէս կաթողիկոսը
 փոխ առնելով գիտակցաբար՝ յարմարեցնում է Անուշաւանի յա-
 ջորդներին, առանց մեղանշելու պատմութեան մտքի դէմ: Այս լոկ
 ոճի կամ բառերի փոխառութիւն է և այսպիսի փոխառութիւննե-
 րով ծայրէ ծայր լինէն է Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութիւնը:

Արեմն և Յովհաննէս կաթողիկոսը իրենից ոչինչ չէ հնարել, այլ
 գրեթէ բառացի կրկնել է Խորենացու միտքն ու բառերը: Աարբակէսին
 վերագրուած վորմունքիցն էլ երևում է, որ Պարոյրը Սկայորդուն հա-
 կառակ մի նախարար էր, որին Աարբակէս խոստանում էր թագաւո-
 րութիւն եթէ Պարոյրն օգնէր նրան՝ Աարբակէսին: Պարոյրն օգնում է
 Աարբակէսին և Աարբակէսից էլ ինքն է օգնութիւն գտնում:

« Սա (Պարոյր) ոչ փոքր ինչ օգնականութիւն գտեալ ի Աարբակոյ մա-
 րէ» — հարկաւ, ընդդէմ Սկայորդու, որից և խլում է իշխանութիւնը:
 Այս վերջին գործողութիւնը արտայայտուած է Խորենացու մէջ՝ «Ար ի
 Սկայորդուոյն Պարոյր» շատ համառօտ բառերով: Այս համառօտութիւնը
 կարելի է ընդարձակել այսպէս՝ «Ար ի Սկայորդուոյն Պարոյր առնլով
 զիշխանութիւնն, առաջին ի Հայս թագաւորէ» (գլ. 21): «Առնլով
 զիշխանութիւնն կամ զտէրութիւնն» ոճը յատուկ է Խորենացուն և սո-
 վորական գործածուած, ինչպէս օր. Բ. գիրք, 10 գլխում՝ «և որ ինչ
 (տպ. ինչ որ) յետ նորա եղեն թագաւորք աշխարհիս մերոյ ի նորին
 սերմանէ, որդի ի հօրէ առնլով զտէրութիւնն, անուանեցան
 Արշակունիք յԱրշակայ»:

Այս բոլորը ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ և որոշ է, և այս բաների
 դէմ ոչ որ ոչինչ չէր ունենայ, եթէ որ նոյն 22 րդ գլխում, Հայկազունի
 առաջին թագաւորների ցանկում, Պարոյր անուան կողքին չլինէր երկու
 բառով մեկնութիւն՝ «Պարոյր, որդի Սկայորդուոյ»:

«Որդի Սկայորդուոյ, երկու բառը ամբողջապէս հակասական են
 թէ Խորենացու 21 և 22 րդ գլխոսներին և թէ, բնականաբար, այդ գլուխ-
 ների միտքն անփոփոջ Յովհաննէս կաթողիկոսի հասուածին: Ո՞նց, եթէ
 Պարոյրը Սկայորդու որդին էր, ուրեմն Սկայորդին էլ և նրա հայրը կամ
 նախորդն էլ, նախորդի նախորդն էլ, և ըստ կարգին դէպի վեր, նոյնպէս
 և նոյն չափով հարազատ էին, և արեան առու և բնիկ,
 Արեմն և Խորենացու առանձին իմն ուրախութիւն յայտնելը Պարոյրի
 հարազատութեան մասին անտեղի էր, այդ ուրախութիւնը պէտք է յայտ-

ներ նա գտնէ Սկայորգու համար, եթէ Սկայորգին իրաւամբ Պարոյրի հայրն էր:

Ահներև է որ 21 և 22-դ գլուխները մի կողմից և միւս կողմից այս երկու բառը՝ որդի Սկայորգու, տրամագծօրէն հակասում են միմեանց, ուստի և պէտք է ընտրել սրանցից մէկն ու մէկը:

Մենք չենք կարող ենթադրել, որ Խորենացին երկու գլուխ Պարոյրի մասին գրելուց յետոյ, երկու խօսքով ջրէր իւր երկու գլխում ասածները՝ ուստի և որդի Սկայորգու, բառերը մենք համարում ենք ընդ մի ջարկու թիւն, յետոյ ներմուծում:

Մինչև այժմ Խորենացիով զբաղուողները կամ չեն նկատել այս հակասութիւնը և կամ եթէ նկատել են, աշխատել են մի տեսակ ելք գտնել խուսափել կնճռի դժուարութիւնից:

Լանգլուան բաւականացել է մի ծանօթութեամբ, որի մէջ «իսկ բնկի նախնւոյն» բառերի և Յովհաննէս կաթողիկոսի ասածի վրայ հիմնուելով, հետևեցնում է որ Պարոյրով սկսւում է նոր հարստութիւն և թէ այս հարստութիւնը շայկի ցեղիցն էր, ըստ Խորենացու: (Collection, I, p. 32, n. 2):

Էմին, իւր Династическій списокъ Хайкидовъ (1884) գրուածքի մէջ, ամբողջովին ընդունելով Խորենացու և Յովհաննէս կաթողիկոսի միաբան վկայութիւնները Պարոյրի մասին, երևի նկատում է մեր վերևումը մէջ բերած մեծ հակասութիւնը, թէև այդ մասին որոշակի ոչինչ չէ ասում: Իսկ հակասութիւնից խուսափելու համար գիմում է հետևեալ անյաջող սրամտութեանը: Սկայորգուն հանում է Պարէտեան ցանկից և դնում է Պարոյրեան ցանկի գլխում, իբրև Պարոյրի հօր, մինչդեռ յայտնի է, որ Խորենացու մէջ Պարէտեան ցանկը վերջանում է Սկայորգով, իսկ Պարոյրեան ցանկը բոլորովին առանձին է և անջատ: Էմին Պարոյրին կուռաց նում է ոչ Սկայորգու, ինչպէս անում է Յովհաննէս կաթողիկոսը, այլ սրա նախորդի՝ Վայպակի հետ): Երևի Վայպակին յաղթելուց յետոյ, Պարոյրը համեստաբար հրաժարուց զահից և իւր հօրը՝ Սկայորգուն դրեց զահի վրայ: Այսպիսի քնքուշ զգացմունքներ Էմինը իւր նոյն գրուածքի մէջ վերագրում է և Տիգրան Երուանդեանին: Տիգրանին համարում է նոր հարստութեան կանգնող և պարագլուխ, բայց այդ հարստութեան իբրև առաջին թագաւոր դնում է Երուանդին:

Անշուշտ, այս առասպելախառն թագաւորների ծննդաբանութեան վրայ

1) Համարելով, ինչպէս ընդունուած է մինչև այժմ, Վայպակին եւ Սկայորգուն տարբեր, միմեանցից որոշ երկու անձն:

մենք երկար չէինք կանգնիլ, եթէ չլինէր Խորենացու բնագիրը ուղիղ և անսխալ վերձանելու խնդիրը՝

Գարագաշեան այս կէտում վարում է աւելի մեծ ըմբռնողութեամբ և աւելի վստահ, առանց խնդրի կնճառտ և զժուար կէտերից խուսափելու։ Բոլոր յանցանքը ձգում է նա «պառաւական վէպեր գրող» Յովհաննէս կաթողիկոսի վիզը՝ իրրև թէ Յովհաննէս կաթողիկոս իր Ենից Տնարեւելիս շինի Սկայորգու և Պարոյրի սոսխութիւնն ու հակառակամարտութիւնը (Քննակ. Պատմ. եր. 187)։ Իսկ Խորենացու «բնիկ, հարազատ, արեանատու» բառերի վերաբերութեամբ, որ վիճելի խնդրի ծանրութեան կեդրոնն են, անում է հետեւեալ՝ խելքի մօտիկ ենթագրութիւնը. «կոչել Խորենացւոյն զՊարոյր և զյաջորդս նորա «բնիկ, արեանատու և հարազատ» ոչ թէ կցուցնէ թէ քան զնոսա առաջինք օտարագրի էին, քան զի Պարոյր ի նախորդն Սկայորգի, ըստ նոյն պատմութեան, հայր էր Պարոյրի» (այլ Խորենացին, հաւանականապէս, զՊարուրեանս, իրրև Հայկայ սերունդ, կկոչէ բնիկ և հարազատ, համեմատութեամբ յաջորդ հարստութեան Արշակունեաց, զորս օտարագրի կհամարէր, Յովհաննու կաթողիկոսի ենթագրութեան նման կամայական, երբեմն նաև պառաւական վէպեր զժրախտութեամբ շատ են առ պատմիչս մեր, մանաւանդ առ յետինս» (187)։

Այս ինքնուրոյն և ուշադրութեան արժանի ենթագրութեան հետ մենք չենք կարող համաձայնիլ, որչափ և մեծ լինի մեր ունեցած վարկն ու յարգանքը դէպի Քննական Հայոց Պատմութեան հեղինակը, Խորենացու «հասանելի տեղիս մերում իսկ բնկի նախնոյն» և «Արդ այժմ անցից ի թիւ մերոց արանց, մանաւանդ թագաւորաց, ասացուածները պարզ և աշկարայ վկայում են, որ բնիկ է Պարոյրը նախորդներին և ոչ յաջորդներին վերաբերութեամբ, Հասանելի բայը, նաև անցանելի պարզ ապացոյց են այս բանին, Երկրորդ՝ Արշակունիների մասին ոչ մի տեղ Խորենացու մէջ չենք հանդիպում ասուած ոչ-բնիկ խորթ, անհարազատ և այլն։ Ընդհակառակն՝ նոյն իսկ ինքը Պ. Գարագաշեան զեղեցիկ և համոզիչ փաստեր է բերում Արշակունիների բնկութեան և հարազատութեան վկայող (Քննակ. Պատմ. գլ. Գ.), Մեր հին պատմիչներից Արշակունիները սովորաբար կոչում են՝ «բնիկ տեւրք աշխարհիս» (Քննակ. Պատմ. եր. 85—88)։ Եւ վերջապէս՝ Գարագաշեանի գլխաւոր պատճառարանութիւնը, թէ՛ «քանզի Պարոյրի նախորդն Սկայորգի, ըստ նոյն պատմութեան, հայր էր

2) Այս պատճառարանութիւնը մենք ստորագծեցինք։

Պարոյրի» ընկնում է ինքն իրեն, եթէ մեր ենթագրութիւնը ճշմարիտ է որդի Սկայորդոյ, երկու բառի ներմուծութիւն լինելու մասին: Արքան մենք ճանաչում ենք Յովհաննէս կաթողիկոսին, նա անընդունակ էր գրել Խորենացու հակառակ, իսկ Պարոյրին հանել Սկայորդու դէմ՝ չէ հակառակ Խորենացու, այլ այդ ներմուծեալ երկու բառին: Իսկ այս ընդմիջարկութիւնը, հաստատ կարելի է ասել, որ կատարուել է Յովհաննէս կաթողիկոսից յետոյ, Յ ո վ. կ ա թ ո ղ ի կ ո ս ի մ է ջ չ կ ա ն որ դ ի Ս կ ա յ ո Ր դ է ո յ ՝ բ ա ո ե Ր ը, 2 կ ա ն ա յ ս բ ա ո ե Ր ը և մ ե Ր մ ի լ ս պ ա տ մ ի շ ն ե Ր ի ե Ր կ ե Ր ու մ, որոնք սակայն չէին կարող միմեանց խօսք տալ, հէնց անպատճառ այս երկու բառը բաց թողնել, 2է կարելի ենթագրել, որ ամենուրեք ստրիօրէն ընդօրինակող Յովհ. կաթողիկոսը հէնց այս երկու բառը մոռացաւ արտագրել. իսկ ենթագրել թէ գիտութեամբ բաց թողեց, աւելի դժուարին է, քանի որ գիտենք այն անպայման հաւատը, յարգանքը, կարելի է ասել՝ պաշտամունքը, որ մեր պատմիչները, մասնաւորապէս Յովհ. կաթողիկոսը, տածում էին դէպի Պատմահայրը:

Մեր մինչև ցայժմ յայտնած կարծիքներին հակառակ է դուրս գալիս նաև գերմանացի գիտնական Լ. դոլֆ Բաուսգարտների մի ենթագրութիւնը, Լ. յս գիտնականը իւր՝ Խորենացու Պիտոյից գրքի քննագատութեան մէջ՝ ի միջի այլոց մի մեծ ծանօթութիւն է դնում (Բազմ. 1887, եր. 312. ծնթ. 1) խօսելով մեզ հետաքրքրող խնդրի վրայ, Հերքելով Լանգլուայի մի այլ կարծիքը, որով Լանգլուան (Coll. I. 316, not. 1) ենթագրում է թէ՛ թերևս Յովհաննէս կաթողիկոսը իւր ձեռքումն ունէր բացի Խորենացուց և Մար Աբասի բուն գրուածքը, որից և քաղեց Սկայորդու և Պարոյրի ոսոխութիւնը և «անազգի» բռնաւորների մասին տեղեկութիւնը, ինքն այն կարծիքն է յայտնում, որ Յովհաննէս կաթողիկոսը բացի Խորենացուց չունէր այլ աղբիւր այս մեզ հետաքրքրող խնդրի վրայ ճառելիս: Լ. յս բանում մենք էլ համաձայն ենք Պ. Բաուսգարտներին: Բայց յարգոյ գիտնականը դեռ աւելի հեռու է գնում. «Լնազգիների» և հարազանների խնդիրը նա չէ համարում բուն Խորենացու բնագրից ծագած, ինչպէս մենք, այլ նման Պ. Վարագաշեանի վերագրում է միմիայն Յովհ. կաթողիկոսին, առանց նեղութիւն քաշելու, գոնէ ինչպէս անում է Պ. Վարագաշեան, նոյն իսկ բուն Խորենացու մէջ եղած հակասութիւնը այս կամ այն ձևով պարզելու: Սակայն Բաուսգարտները տարբերում է և նրանով Վարագաշից, որ Յովհ. կաթողիկոսի կարծիքը վերագրում է ոչ թէ նրա «պառաւական» զրոյցներ անելու հակումին, այլ նրա՝ պատմարան կաթողիկոսի, ունեցած Խորենացու օրինակի (ձեռագրի) պ ա կ ա ս աւ ո Ր ու թ ե ա ն ը, Բաուսգարտներ կարծում է թէ Յովհ. կաթողիկոսի «ոչ ըստ

ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց՝ խօսքերը, որ առնուած են Խորենացուց, կաթողիկոսի ունեցած օրինակում ոչ թէ Յեսուս անուան տակն էին գրուած (ինչպէս որ է Խորենացու ճիշտ օրինակներում), այլ Անուշաւան անուան տակը, որից հետեցրեց Յովհ. կաթողիկոսը թէ Անուշաւանի յաջորդները «անազգի» կամ բռնաւորներ էին: Բառագարտների այս ենթադրութիւնից ծագում է երկու հեռեանք. ա) որ Պարոյրի «Հարազատ» լինելը և նրա նախորդների «անազգի» կամ «անհարազատ» լինելը ծագում է, իբրև թէ, միմիայն կաթողիկոսի ունեցած Խորենացու օրինակի պակասաւորութիւնից: բ) որ այդ օրինակը լաւ օրինակ չէր, պակասաւոր էր:

Եթէ Բառագարտների կարծիքը՝ օրինակի պակասաւորութեան մասին հիմնաւոր էլ լինէր, այսու ամենայնիւ դրանից չէր հետեւի, որ Պարոյրի «Հարազատութիւնը» և հանկազարծարար «Սկայորդու անհարազատութիւնը» կաթողիկոսի ունեցած օրինակի պակասաւորութիւնից ծագած մի սխալ է: քանի որ մենք տեսանք, որ այդ «բնկութեան» Հարազատութեան» խնդրին վկայում են և այդ խնդրին են նուիրուած Խորենացու 21 և 22-դ գլուխները, բոլորովին անկախ Յով. կաթողիկոսի պատմութիւնից: Բայց մենք համաձայն չենք նաև Բառագարտների յայտնած կարծիքին օրինակի պակասաւորութեան մասին:

Հատ ճիշտ է որ «անազգի» բառը բոլորովին նշան է «ոչ ըստ ազգի, այլ ըստ յառաջադիմութեան արանց» ոճի հետ: Բայց չէ՞ որ մենք գիտենք Յովհաննէս կաթողիկոսի գրելու ձևը, սովորութիւնը, նա անգիր գիտէ Խորենացու (նաև Եղիշէի, Սերէոսի և այլն) բոլոր ոճերն ու դարձուածները և տեղի անտեղի դործ է ածում այդ ամբողջ ասացուածները բառ առ բառ, թէնշն անձանց և անցքերի վերաբերութեամբ, որոնց համար գործ է դրել Խորենացին, և թէ ուրիշ հեռաւոր անցք երիւսան ձևերի համար, եթէ այս վերջին դէպքում, այդ ոճերի գործածութեան գաղտնիքը կամենանք բացատրել այնպէս, ինչպէս այդ անում է Բառագարտները, բոլորովին խառնաշփոթուած պիտի ենթադրենք պատմարան կաթողիկոսի Խորենացու օրինակը, և այդպիսով էլ զեռւշատ բան անբացատրելի կմնայ, Յովհ. կաթողիկոսը Խորենացու բառերով և ոճերով արտայայտում և նկարագրում է նաև բազմաթիւ այնպիսի դէպքեր, որոնք Խորենացուց դարբերով ու շեն կատարուած, Այսպիսի կէտերը արդէն՝ ձեռագրի որ և է պակասաւորութեամբ կամ խառնաշփոթութեամբ չէ կարելի բացատրել, այլ միայն և միմիայն պատմարան կաթողիկոսի ոճարանութեան առանձնայատկութեամբ: Բերենք հէնց առաջին հանդիպած օրինակները, Յով. կաթողիկոսը Աշոտ Բագրատունի թագաւորի թագադրութիւնը նկարագրելուց յետոյ

ատում է նորա մասին. «Եւ այնուհետեւ բազում երեւելի կարգս յարգարէր աշխարհի տէրութեան իւրոյ յօրինուածս տանց, ազգաց, քաղաքաց, շինից, դաստակերտաց, և հարթհաւասար ըստ իւրաքանչիւրոցն կատարէր կարգս լեռնականաց և ջերմահողիտ բարեխառն գաշտականաց, և զամենայն տափարակ տեղիս՝ ագարակս և գոմն դներ, և զմարմանդս յայդիս և ի բուրաստանս զարդարէր. և զամենայն որ ինչ օրէն է թագաւորութեան և որ ինչ ի թագաւորութեան և որ շուրջ զթագաւորութեամբ ոչինչ իւրք կասեցուցանէր, և գրեթէ հարստագոյն և խոհեմագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս գտանէր.» (եր. 78, տպ. Մոսկուա, 1853): Այս հատուածը ամբողջ բանաբաղուածիւն է Խորենացու զանազան տեղերից և մասնաւորապէս Ա. 6 - գլխից՝ «Կեղեցիկ իմն կարգելով զերկիրն, հաւասարելով զլեռնայինն և զջերմահողն ի բարեխառն և ի զուգագեղեցիկ վայելչութիւն իւրոյ թագաւորութեանն. Բերենք մի այլ աւելի որոշ օրինակ, Յովհաննէս կաթողիկոսը նկարագրում է Աշտո իշխանաց իշխանին ճիշտ միւսնոյն բառերով՝ որով նկարագրուած են Խորենացու մէջ Սմբատ Բագրատունին և Տիրգրան Երուանդեանը. «վասն զի ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջահասակ էր նա և անձնեայ և թիկնաւէտ և զուարթերես և մրայօն նկարէն իմն, և նիշ արեան յաչան ունելով՝ որպէս զյակինթ կարմիր ի մէջ մարգարտի ծագեալ, և վայելչացեալ գեղեցկութեանն ալեօք՝ մեծիմաստ և քաղցրաբան, և առ կերակուրս իրախճանաց պարկեշտ. ոչ խանդացեալ նորա ընդ լաւագոյնսն և ոչ արհամարհեալ զնուաստագոյնսն, այլ հասարակաց ի վերայ տարածանէր զզգեստ ինամոց իւրոց, և լծակօք իմն կշռէր նսխ զիւր և ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն իսկ ասել, եթէ որ ինչ մարդկութեանս է պիտանի ոչ ինչ կասեցուցանէր» (եր. 77): Այնպէս որ այս բառացի բանաբաղուածեամբ մինչև իսկ կարելի է Խորենացու այժմեան բնագիրը սրբագրել. «որ օրինակ այս վերջին հատուածից մենք իրաւունք ունինք մակարեւել, որ տասներորդ դարի սկզբում, երբ գրում էր Յովհ. կաթողիկոսը, Խորենացու Ա. գիրք, զԼ. 24 - ի «զնուաստուն» ընթերցուածը զեռ չէր թարգմանուել» — զստորուկս, ինչպէս այդ տեսնում ենք Ամիրբոնացու կոչուած օրինակում, Նամ թէ նոյն գլխի «զլնամոցն իւրոց ի վերայ տարածել զզգեստս» այժմեան տպագրի ընթերցուածը կարող ենք սրբագրել՝ «տարածանել զզգեստս» լաւագոյն ընթերցուածով, որին երաշխաւորում են և ուրիշ ձեռագրեր, Միով բանիւ ասած, ամբողջ Յովհաննէս կաթողիկոսը բանաբաղուածիւն է ոճերի, ասացուածների, բառերի, այնպէս որ շատ անգամ ներքին իմաստը բոլորովին կորչում է փոխանովի ոճերի տակ, Պետի և Բաուժարտների կարծիքը մեզ անհիմն է երևում, Մենք չենք կարող և իրաւունք էլ չունինք օրինակի պակասաւորութեան վերագրել այն, ինչ որ յա-

տուկ է և անբաժան պատմիչ կաթողիկոսի գրելու եղանակից, նորա ճոռոմաբանութիւնից: Նա ոչ իւր սեփական մտքերն ունի և ոչ էլ իւր սեփական բառերն ու ոճերը, այլ այդ ամենը փոխ առնելով այստեղից այնտեղից, կցկտուր կարկատում է, առանց գոնէ կարկատանների ձևին ու գոյնին ուշք դարձնելու:

Այսպիսով մենք հաստատ ենք մնում մեր ենթադրութեանը, որ Պարոյր չէր, ըստ Խորենացու, «որդի Սկայորդուոյ»: Այս բանին վկայութիւն է և այն, ինչպէս ասացինք, որ այս երկու բառը չեն գտնուում մեր և ոչ մի այլ պատմութեան մէջ. իսկ յայտնի է, որ մեր բոլոր պատմիչները առանց բացառութեան, Հայկազունիների պատմութիւնը գրելիս ունեցել են իրրև ազդիւր միմիայն Խորենացին: Սրանից հետևում է և այն, որ «Որդի Սկայորդուոյ» ներմուծութիւնը կատարուել է համեմատաբար շատ ուշ:

Հարկաւոր է սակայն խոստովանել, որ մինչև այժմ չէ գտնուել ձեռագիր, որ չունենար այս երկրառեան ներմուծութիւնը, կամ եթէ կայ այդպիսի ձեռագիր, ուշագրութեամբ զննող չէ եղել: Բայց մինչև օրս չունէինք մենք և սխալ «Մմբատի» «Տրդատ» ուղիղ ընթերցուածը:

Մնում է մեզ ցոյց տալ թէ ինչ պատճառով կարող էր գոյութիւն ըստանալ և ներս սպրդել Խորենացու բնագրի մէջ այս ընդմիջարկութիւնը:

Այս գէպքում ներմուծութիւնը չէր կարող ունենալ որ և է «նպատակաւորութիւն», ինչպէս այդ մենք ենթադրեցինք Վատարի՝ Վունգ թարգմանութեան գէպքում (Ա. յօդուած): Պարոյրը լինէր Սկայորդուորդի կամ չլինէր, դրանից ոչինչ հետևանք չէր ծագի, բացի բնագրի խանգարումից, Ուստի և մեր կարծիքն է, որ «որդի Սկայորդուոյ» բառերը լուսանցքի բացատրութիւնն են. Տաւն և երկուերորդ գլխի վերնագիրը, այսպէս ասած, թելագրում էր քիչ թէ շատ բանիմաց և հետաքրքրէր գրչին մի այդպիսի ընդմիջարկութիւն: Ահա՛ այդ գլխի վերնագիրը. «կարգ թագաւորաց մերոց և համար նոցունց որդի ի հօրէ առնելով», որից յետոյ գրուած է վերից վար Մարաց և Հայոց թագաւորների ցանկը՝

Վարբակիս.	Պարոյր (որդի Սկայորդուոյ).
Մոզակիս.	Հրաչեայ.
Առտիկիս.	Փառնուաս.
Դէովկիս.	Պաճոյճ.
Փաււորտիս.	Վոռնակ
Վուաքս.	Փաւս
Աժգահակ.	Միւս Հայկակ.

Այս ցանկից և գլխի վերնագրից երևում էր, որ Հրաչեան Պարոյրի որդին էր, Փառնուասը՝ Հրաչեայի որդին, Պաճոյճը՝ Վոռնակի, և այլն

ըստ կարգին: Բաւական էր որ գրչի գլխում ծագէր այս շատ բնական
 հարցը: Իսկ Պարոյրն ու՛մ որդին էր: Եւ մենք կունենայինք, ինչպէս և
 ունեցել ենք՝ պատասխանը: Արդի՛ Սկայորդուոյ: Իսկ թէ ինչո՞ւ անպատ-
 ճառ Սկայորդուոյ՝ և ոչ մի ուրիշի, այդ էլ շատ պարզ է, որովհետեւ Սկա-
 յորդին է նախընթաց հայ նահապետների ցանկի վերջինը: այն է՝ Պա-
 րոյրին ամենից մտակը:

Խորենացու թարգմանիչները՝ առանց բացառութեան, ոչ միայն Պարոյ-
 րին համարում են Սկայորդու որդի, որ այդպէս էլ պէտք է լինէր, այլ
 նաև, այդ հասկացողութեամբ առաջնորդուած, Ը. գիրք, 21 գլխի վեր-
 նագրի՝ Արի Սկայորդուոյն Պարոյր՝ ասացուածը թարգմանում են առանց
 աստատման թեան: Սկայորդու որդի Պարոյր, որով աւելացնում են մի
 նոր կեղակարծ փաստ յօգուտ ընդմիջարկութիւնից ծագած սխալի:

Պ.

ՄԱՐԿԱՆՈՒԻ ԽՐԵՆԱԿԸ:

Նախընթաց յօդուածում գիտեցինք Խորենացու երկու հակասութիւնը,
 երկուսն էլ բացատրեցինք ընդգրի խանդարմամբ և քանացինք ուղիղը վե-
 րականգնել: Մեր Բ. յօդուածում առիթ ունեցանք ցոյց տալու թէ ինչ-
 պէս «ձայկայ» անուան յապումամբ, Ը. գիրք 5 գլխում, Երմե՛նակն
 է գարծել Բէլի հետ կուսողը, որով ծագում է հակասութիւն Խորենա-
 ցու պատմութեան մէջ: Եկներև է որ այս հակասութիւնը նմանապէս ձե-
 ռագրի աղջատման հետեանք է, ուստի և մեր կարծիքով սխալում էր
 հանգուցեալ Ք. Պատկանեանը, ենթադրելով՝ այս 5-րդ գլխի իբր թէ Ե-
 րբեզենոսից առնուած հտտուածի վրայ հիմնուած, թէ Հայաստանում
 պահպանուել էր երկու աւանդութիւն, որոնցից մէկը Բէլի գէմ եղած
 կոխը վերապրում էր ձայկին, մինչդեռ միւսը՝ Երմենակին 1), եթէ
 այդպիսի կրկին աւանդութիւն գոյութիւն ունենային, Խորենացին այդ շէր
 կարող ծածկել, և ստիպուած կլինէր երկուսն էլ յիշել, մէկն ընտրելով
 միւսն հերքելով: Ինչպէս վարուել է Բագրատունիների ծագման խնդրում:
 Թէև սրանով չեն խախտում Պատկանեանցի այն հիմունքները, որոնց վրայ
 յենուած՝ նա փորձեց ձայկի գիւցաղնական շրջանը (Cycle) որոշել Եր-
 մենակի շրջանից—ցիկլից:

Բայց այս բոլոր հակասութիւնները շնչին քաներ են համեմատած այն

1) Вавекія Надписи, 90.

մեծամեծ հակասութիւններին, այն՝ իբրար տրամագծօրէն հակասակ տեղեկութեանց, այն՝ իբրար հերքող բացատրութիւններին, որ գտնուած են քրննադատները Խորենացու մէջ, մասնաւորապէս Վար Իրասի կամ Վար Արասի վերաբերութեամբ: Այստեղ արդէն ամեն բան հերքումն է. քանզու մենք և ստացաւուք: Աորձանուած է պատմութեան ամբողջ շէնքը և փշտատակների տակն է մնում ինքը քերդողը, որ այլ ևս ոչ միայն ձերտներ է՝ դատմանը և մասնաց կոտորութեամբ հակասող, այլ և՛ խարդախէշ է, խորեքայ և շեղած Վարիբասի յօրինող—մեկնող: Այստեղ արդէն զիմացրութիւնն անկարելի է թուում ընկճող և ստացաւող փաստների առաջ և մնում է միայն անձնատուր լինել, — և անձնատուր էլ եղան: Ամենից վերջը իւր զէնքը վար զրեց Խորենացու ամենաջերմ՝ երկրպագուն, ամենամոլեւանդ հաւատացեալը՝ Վերտիշ Ամին, որ ոչ միայն հաւատում էր Վարարասի գոյութեանը, այլ և զիտէր այդ Վարարասի գրած գրքի հատորների թիւը (1), Սա էլ, ասում ենք, 1881-ին զէնքը վար զրեց և արտասանեց իւր նոր հաւատամքը. «Վարարասը երբէք գոյութիւն չէ ունեցել, նա Խորենացու մտացածին ստեղծագործութիւնն է» (2): Միայն թէ Ամինի այս նոր հրատարակութեան մէջ ոչինչ նորութիւն չկար Վարարասի վերաբերութեամբ: Նրանից առաջ նոյն միտքն յայտնել էր Գարագաշեանը և սրանից էլ առաջ՝ Գուշմիզ:

Մեր նպատակից զուրս է Խորենացի — Վարարասին գատող և դատափետող քննարանների կարծիքներն ու վճիռները այստեղ համախմբել: Բայց որովհետեւ զբազուած ենք Խորենացու հակասութիւնների խնդրով, ուստի և անհնարին է մեզ նորից շարձրացնել այնչափ անդամ յեղիեղուած, և բոս մեզ նաև յեղաշրջուած, Վարարասեան հարցը, որովհետեւ այս խնդրին հետ է կապուած Խորենացուն վերադրուած հակասութեանց մեծ մասը: Բայց կրկնարանութիւններից խոյս տալու և արդէն յայտնի կարծիքները նոր ի նորոյ շեղիեղելու համար, մենք այդ հարցին կմտնենք բոլորովին մի նոր կողմից:

Հարցի այդ նոր կողմն է հետեւեալը. Արդե՞ք Խորենացին իւր Պատմութեան սրմասերը, սր գլուխները, սր տեղեկութիւնները քաղել է (կամ՝ ցոյց է տալիս թէ քաղել է) իսկապէս գոյութիւն ունեցող կամ մտացածին Վարարասեան գրքից: Մի խօսքով ասած, կաշխատենք որոշել Վարարասի ծաւալը:

1) Խորենացու ուսմերէն թարգմանութիւն Կմինի, յաւաքարան էր, Կ. եւ Ս. ԳՅԸԸ, 21 գլուխ էր, 59: (Исторія Арменія М. Хоренскаго, пер. Эжиянъ, Москва, 1858).
 2) Моисей Хоренскій и Древ. Эпоэъ Арм. Москва, 1881.

Մեզ թւում է թէ նախ քան դատել և դատափեսել՝ անհրաժեշտ է ճշտիւ որոշել և սահմանաօրել այն նիւթը, որն ենթարկուելու է քննութեան: Բայց մի թէ այդ շէն արել այն բաղմոթի և սկանաօր գիտնականները՝ Գարրաձէս, Մէնան, Փրերէ, Սէն - Մարտէն, Գուտշմիզ, Գարագաշ, Պատկանեան և Խորենացու բաղմոթի թարգմանիչներն ու հետազոտողները, որոնք քիչ թէ շատ զբաղուել են Մարարասով: Գրանցից մեծ մասը, օտարազգիները՝ ընդհանրապէս գտած էն Խորենացու Մարարասին՝ ոչ հայերէն բնագիրը հիւնք գնելով իրենց քննութեան, այլ որ և է թարգմանութիւն: Աւ փերջապէս, զբանցից բոլորքեանն էլ շէն հասել այն կատարեալ ժամոռական եզրակացութեանց, որոնց հասան Գուտշմիզ, Գարագաշ և Էմին: Միւս կողմից բոլոր թարգմանութիւնները առհասարակ շատ և շատ անճշտութիւններ և յայտնի սխալներ ունին՝ որոնք տեղ տեղ գլխոսին յեղաշրջում են բնագիրը, շարկու, այդպիսի սխալներն ու անճշտութիւնները շատ կամ սակաւ չափով չէին կարող շանդրապանալ քննագատութեանց մէջ: Այս էլ կայ, որ Խորենացին, Խորենացու միւս ազրիւրներն և Մարարասը միշտ շփոթուել են և մէկը միւսի տեղ գտաուել: Ճշտիւ որոշուած չլինելով թէ ո՞ր տեղ է փերջանում Մարարասը, և ո՞ր տեղ է սկսում բուն Խորենացին, կամ նրա միւս ազրիւրները, ճիշտ է, Լանդլուան փորձել է ջոկել Մարարասը և դուրս հանել Խորենացու Պատմութիւնից: Աւ այդ առանձնացնելը բոլորովն անհրաժեշտ էր Մարարասը քննագատելու համար: Բայց Լանդլուայի այդ փորձը աւելի վնասել է գործին, քան օգնել: Նա ինչ է արել Մարարասը առանձնացնելու համար: — Աւեր է առել ուղղակի Խորենացու Ա. գիրք ու թերթի գլխից սկսեալ, որի մէջ առաջին անգամ յիշում է Մարարասի անունը, մինչև Բ. գիրք իններորդ գլխի փերջը անընդհատ արար, ուր վերջին անգամ յիշում է Մարարասի անունը, և այդ ամբողջութիւնը en bloc արտաապել է անուանելով Մարարասի Պատմութիւն: Գրանից էլ հեշտ բան չկար: Նա ընթերցողներին է թողնում ջոկել, ու ինչպէս կարող է Մարարասը Խորենացուց (1): Սակայն այնքան էլ հեշտ բան չէր այդ ջոկողութիւնը: Աւ ընդհանրապէս առած՝ Լանդլուայի այդ հրատարակութիւնից թէ առաջ և թէ յետոյ Մարարասով բոլոր զբաղուողները, թէ Մարարասի ինքնուրոյն գոյութիւնն ընդունողները և թէ այդ հերքողները, Մարարաս ստելով հասկացել են Խորենացու այդ ամբողջ հասուածը՝ Ա. գիրք 8 գլխից մինչև Բ. գիրք 9 գլուխը inclusivement: Մինչդեռ Խորենացին շատ սեղեբում պարզ կերպով ցոյց է առ-

1) 8vo. Collection I, p. 11.

լիս թէ ինչ բան է առել Կարաբասից, ինչ բան երգերից և ինչ բան
ուրիշ աղբիւրներից, կամ թէ երկու և աւելի աղբիւրներից միանգամայն
Խորենացու այդ մեծ հատուածի ամենամեծ մասը մեր
կարծիքով Կարաբասից չէ, նոյն ինքն Խորենացու իւր
վկայութեամբ Բայց ոչ միանգամ նախատեալ կարծիքը արմատացել
է և բոլորքեան սովորել են այդ ամբողջ հատուածի վրայ նայել իբրև
Կարաբասի վրայ այս կարծիքը մտել է մինչև անգամ դատադրերի մէջ 1),
և այս տեսակէտից էլ քննում և քննադատում են Խորենացուն։ Աթէ,
բան է, Խորենացին ցոյց է տալիս մի ուրիշ աղբիւր, յունական, քաղղէա-
կան կամ ասորական, քննադատները դժգոհ են այդ բանից և այդ հա-
մարում են հակասութիւն, ստախոսութիւն։ — Այսպէս մեր ձերունի
պատմագիրն, ստում է Կարաբաշեան, ինք իրեն հակառակ, Կարաբա-
սեան պատմութիւնը Քաղղէացւոց արքունի գիւանին մէջ դնելով, մերթ-
առէ թէ այն պատմութիւնը գրողք բուն Քաղղէացիք էին, և մերթ փո-
քունց ոմանց և աննշանից կուտայ զայն հաւաքել, մերթ հանել կուտայ
զայն Կար Իրասայ ձեռքով նիւնուէի գիւանէն, և մերթ հարցանողաց թէ
ուստի գտաւ այն պատմութիւնները՝ պատասխան կուտայ թէ ինք հա-
նեց Քաղղէացւոց, Եսորեստանեայց և Պարսից գիւաններէն։ (Քննակ,
Պատմ. Հայոց, էր 94)։ Կարծես թէ ասելիս լինեն Խորենացուն, Կու-
մեղ խոստացել ևս ամբողջ ապէս Կարաբասից առնել և պատմել, ու-
րիշ աղբիւր չենք ընդունում, Բայց Խորենացին այդպիսի խոստում բնա-
չէ տուել, Թէ և քննադատների այս բռնած ընթացքը աւելի ևս գիւրաց-
նում է Խորենացուն իւր Կարաբասով հանգրծ կործանել և խորտակել։
Մի պատմութիւն մի սասցուած, որ Խորենացու սեպհական բերանում
իւր տեղումն է, վերագրուելով Կարաբասին, դառնում է անտեղի, սխալ
կամ սուտ։ Եւ այս՝ Կարաբասի ընդարձակութեան, ծաւալի կամ չափ-
սերի վրայօք եղած, եթէ կարելի է այսպէս ասել, նախապաշարմունքը՝
այնչափ զօրեղ է, որ յատկապէս Կարաբասեան չափսով կամ ծաւալով
զբաղուող միակ գրողը՝ Կարաբաշեան, նմանապէս ենթարկուած է այդ
փնտասկար նախատեալ կարծեսցաղղէցութեանը և Կարաբասին է վե-
րագրում Խորենացու ամբողջ գլուխներ, որ բնաւ կապ
չունին Կարաբասի հետ։ Իսկ թէ ինչ մեծ թիւրիմացութիւններ,
անտեղի, խիստ և անարդար վճիռներ, դատումներ և դատապարտում-
ներ են ծագում այդ մեծ սխալից կամ անզգուշութիւնից, այդ մեծք կը
տեսներ ներքևում։

1) Հակոբեան Հին Գպրութեան Պատմութիւն, Զարբանուշեան, 1339, վերջաւոր էր 134 — 150.

Արեմն սկսելը համառօտակի Խորենացու գլուխները թերթել՝ որոշելով այն ինչ որ Մարարասիցն է ըստ իւր՝ Խորենացու առօրինակն՝ և այն ինչ որ Մարարասից չէ։ Խնդրում ենք ընթերցողին, եթէ հետաքրքրուում է այս հարցով՝ ձեռքն առնել մի խորենացի (անպատճառ դրարառ ընագիրը) և հետևել մեզ։ Մենք երկարութիւնից խոյս տալով բաւականանում ենք միայն գլուխների բովանդակութիւնը և շատ հատուածների մի միայն սկզբնաւորութիւնն ու վերջաւորութիւնը նշանակելով։

Ե. գիրք, 87 գլխում՝ առաջին անգամ պատահում ենք Մարարասի անուանը։ Ե.յս գլխում պատճում է Պարթև Արշակ մեծի և Վաղարշակի մասին և թէ վերջինս ինչպէս ուղարկեց Մարարասին Արշակի մօտ արքունի դիւանից հայոց պատմութիւնը բերելու։ Ե.յս գլխում ամփոփուած բոլոր տեղեկութիւնները սերտ կապակցուած են Մարարասեան մատենի ծագման պատմութեան հետ, ուստի և իրաւունք ունինք համարել դրանց առնուած նոյն իսկ Մարարասից, որ իրրև յաւելուած, իւր բերած (կամ յօրինած) գրքի յառաջարանում կամ վերջարանում կարող է՛լ այդ տեղեկութիւնները հաղորդել լինէր Մարարասը ինքը՝ Վաղարշակին խկապէս ժամանակակից, կամ թէ Յ. Բ.՝ Ի կամ Կ դարի՝ և կամ ինչպէս մենք կարծում ենք՝ միմիայն Կ դարի գրող։ Ե.յս մեզ համար առ այժմ բոլորովին անտարբեր է։ Արեմն առ ժամ մի հաւատալով Խորենացուն, որ նա իրանից չէ յօրինել Մարարասեան մատենը, այլ խկապէս ունեցել է մի այդպիսի մատեն, որ ինքն (մատենը) իւր մասին տալիս էր ուղիղ կամ կեղծ տեղեկութիւններ, որոնց և հաւատ ընծայեց Խորենացին՝ — պէտք է ընդունենք որ այդ Մարարասեան մատենում կային Պարթևական տերութեան ծագման յիշատակութիւնը, Արշակի, Վաղարշակի անունները, Մար Արասի կամ Արասի կամ ինչպէս դիւրութեան համար մենք գրում ենք մի բաւով Մարարասի անունը և երա գրքի ծագման պատմութիւնը։

Ե. գիրք, 9 գլուխ, Ե.յս գլխում գրուած է Վաղարշակի նամակը իւր եղբորը կամ հօրը Արշակին՝ — « զի գտեալ զըզձալին եղբօր քո և որդւոյ — որի մէջ ինդրում է Վաղարշակը Արշակից՝ թող տալ Մարարասին արքունի դիւանը խուղարկել։ Ե.յդ դիւանում Մարարասը գտնում է այն մատենը, որն իրրև թէ Աղեքսանդրի հրամանով Քաղզէարէնից Յունարէն էր թարգմանուած։ Ե.յդ գրուածքի մէջ յիշուած էին Չրուան, Տիտան, և Յապետոս(թէ 1)։ Ե.յդ մատենից հանում է Մարարասը Հա-

---

1) Այս Յապետոս թէ սխալ ձեւի մասն, որ ծագել է յունական տէ մասնկան Յապետոսի հետ ձուլուելոց րասել են գրեթէ բոլոր քննադատները, առնելով Պետերմանից և Ենթիմեակից (Ванскія Надписи, 43, 85թ. 1)։ Պատկանուն այն կարծիքին է որ ետ-

յոց պատմութիւնը և բերում է Աաղարշակին - յոյն և սասրի գրով -
 Եւսէլ և թէ ենթադրեալ Քաղզէարէն բնագիրը նոյն ինքն Աաղարշակը
 շատեալ ենթադրելով թէ Կարաբասը Աաղարշակին ժամանակակից լի-
 նէր, և թէ Կարաբասը ինքը թարգմանեց Յունարէնից Լասրերէն: Ըստ
 յիշատակութիւնից պարզ երևում է, որ Կարաբասեան մատենանի վերջին
 խմբագրութիւնը (Տաւանականարար միակը, որ խկապէս գոյուժիւն ունէր)
 չէր ոչ քաղզէարէն, ոչ յունարէն, այլ սասրիքէն, Թէև այդ - Յասկետոս-
 թէ - բառից կարելի է եզրակացնել, որ Կարաբասը իւր մատենան խմբա-
 գրելիս օգտուել է և յունական աղբիւրներէից: Բայց առ այժմ մեր նպա-
 տակը չէ քննադատել Կարաբասի մատենանը, այլ միայն որոշել
 ըստ Խորենացու՝ այն իրողութիւններն և դէպքերը, որոնք առնուած
 են Կարաբասից: Կարաբասի բերած մատենանը Աաղարշակը իրրե թան-
 կագին դանձ գնում է արքունի պահեստում և դմասն ինչ ի յար-
 ձանի հրամայէ գործնել: Արեմն պատմութեան մի փոքր մասը մի-
 այն գործում է արձանի վրայ Մծրինում, ուստի և անշուշտ սասրիքէն:
 «Յորմէ՛ ասում է Խորենացին, մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ կարգի
 գրուցացս երկրորդեմք այժմ՝ քում հարցասիրութեանդ» (Սահակ Բագ-
 բատունուն): Ըստ աղբրը նշանաւոր են, որովհետև ցոյց են տալիս թէ
 ինչ տեղից ձեռք բերեց Մովսէսը Կարաբասին: Շատ իրաւամբ Կարա-
 գանն հարցնում է թէ այս «Յորմէն» ինչպէս պէտք է հասկանալ, արձա-
 նէն թէ զիրքէն: -- Յիրաւի, շատ կարեւոր է որոշելը թէ արգեւոր Խո-
 րենացին Կարաբասի ամբողջ պատմութեան օրինակն ունէր, որ արքունի
 պահեստումն էր գրուած, թէ այդ պատմութիւնից «մասն ինչ» - մի
 փոքր մասը (իրր) արձանի վրայ գործնուածը: Խորենացու խօսքերը այս
 վերջին խմբուածին են իրաւունք տալիս. « և դմասն ինչ ի յարձանի
 հրամայէ գործնել: Յորմէ մեր հաւաստի ի վերայ հասեալ . . . . Ա-
 րեմն Խորենացու Կարաբասը չէր ամբողջական մի գրուածք, այլ հա-
 տուած միայն: Ըստ կէտի վրայ անհրաժեշտ է լուրջ ուշադրութիւն
 դարձնել, մենք կտեսնենք ներքեւում թէ ինչպէս արգարանում է մեր
 այս բացարձակութիւնը և թէ այս որչափ թիւրիմացութիւններից ազատե-
 լու է մեզ:

Յետոյ Խորենացին շարունակում է՝ «երկրորդեմք այժմ՝ քում հար-
 ցասիրութեանդ, ձգելով դմեր բնիկ նախարարութիւնս մինչ-
 չև ցՔ ազգէ աջ ոց Սարգան ապալլոս: և ևս մօտա
 գոյն»: Ընտրելով Խորենացու այն հակիրճ խօսքերից մէկը, որ ամբողջ

Խորենացին քնտ. պղպոսի կոպտ սխալ էր կարող անել. եւ ոչ էլ Խորենացու ընկերներից
 որ և է մէկը, որոնք ծոցայեզ ճշգումեանք պահպանել են տառադարձութեան կրճատը
 եւ ամէ մասններ չէին գրել Թէ: Banc. HJ. 43.

ծրագիր (պրոգրամա) և բովանդակում: Այս խօսքերը Պարագչեան
իւր՝ Կարաբախի մանրամասն ուսումնասիրութեան մէջ բաց է թողել,
մինչդեռ մարտասեան գրուածքի ծաւալը որոշելու համար ամենակարևոր
են այս խօսքերը: Խորհնացին ասում է Սահակին. «Կարաբախից աեղե-
կանալով (Հայոց պատմութեանը) կրկնում եմ քեզ նոյնը այժմ: Հասցը-
նելով (Վեբից վար) մեր բնիկ նախարարների (Հայկի, Երմեանկի
և այլն) պատմութիւնը մինչև Քաղզէացի Սարգանապալը և դեռ աեղի
էլ մօտ: այսինքն՝ մօտ՝ իրեն Խորհնացուն և Սահակ Բագրատունուն:
Հայկը Խորհնացու մէջ կուշուում է նախարար՝ անուանի և քաջ նախա-
րար»: Հայկայ սերունդը մինչև Երայ կուշուում են առաջին և բուն
հին նախնիք — գառաջինան մեր և գրուն հին նախնիս: Արանց
պատմութիւնը ձգելու է Խորհնացին մինչև Սարգանապալ, ուրեմն այդ
«ձգելը» պէտք է հասկանալով Վեբից վար: Այս իմացուածին երաշ-
խաւորում է կատարելագէտ «և ևս մօտագոյն» ասացուածը: Սար-
գանապալը եթէ աեղի մօտ է Խորհնացուն քան թէ բնիկ նախարար-
ները, այդ նշանակում է, որ այդ բնիկ նախարարները չեն Խորհնա-
ցու ժամանակակից նախարարները, որոնց պատմութիւնը Խոր-
հնացին կամենար գէպի Վեբ հասցնել մինչև Սարգանապալ և աեղի
էլ հեռու: այլ այդ բնիկ նախարարներն են Հայկը և նրա յաջորդ-
ները մինչև Երայ, որոնց պատմութիւնը խոստանում է Խորհնացին Վե-
բից վար ձգելով հասցնել մինչև Սարգանապալ և դեռ աեղի էլ մեզ
մօտիկ: Ամիր կատարելագէտ յեղաշրջել է Խորհնացու այս ամենա-
կարևոր ասացուածը. «Возводя собственно наши наха-
рарства до Хелденского Сарданапала и еще далее — ձգելով զմեր բնիկ
նախարարութիւնն ցՔաղզէացուց Սարգանապալու, և ևս մօտագոյն»
(? !): Միւս թարգմանութիւնները թէև բառացի աեղի ճիշտ են,
բայց անորոշ և խուսափող, մինչդեռ անհրաժեշտ է Խորհնացու այս հա-
տուածի վրայ առանձին իմն կանգ առնել: Այս հատուածից պարզ երե-
ւում է, որ Խորհնացու ունեցած Կարաբախի մէջ պատմութիւնը
չէր ձգուում Վեբից վար մինչև Սարգանապալ, և
աեղի էլ մեզ մօտ ժամանակով, այլ ընդհատուում էր Հայկի
այս կամ այն յաջորդի վրայ, և Խորհնացին իւր կող-
մից կամ այլ աղբիւրներից առած, ձգում է, շարունակում է Պատ-
մութիւնը մինչև Սարգանապալ և «ևս մօտագոյն»: Մենք կտեսնենք ներ-
քեում թէ մեր այս բացատրութիւնը, որ հիմնում է բնագրի բառացի
մեկնութեան վրայ, որչափ է ճշմարտուում:

Արանից յետոյ, վերջագէտ, Խորհնացին սկսում է քաղուածներ Կա-
րաբախից. «Եհեղք և երեւելիք . . . Թորոց մի էր և յապետութեանն

Հայկ. անուանի և քաջ նախարարն. կորովածիզ և հաստագեղն: Աւ ա-
ւելացնում է Խորենացին. «Աւ այս կարգ զորացարանութեան զազարումն
առցէ. զի հանդէս է մեր՝ ոչ զգատմութեանն ողջարանութիւն զիկն այլ
ջանալ ցուցանել զ ա ս ջ ի ն ս ն մ եր և զ ր ու ն ն ա խ ն ի ս: Մենք
Պարոյրի մասն խօսելիս էլ արդէն տեսնը (յօգ. Ե.) որ ր ու ն ն ա խ-
նիք անուանում են Խորենացուց Հայկի սերունդը մինչև Արայ inclu-
sivement. և թէ Անուշաւանից մինչև Սկայորգի կոչում են անհարա-
զատ. իսկ Պարոյրով սկսում է. ըստ Խորենացու՝ բնիկն երի վե-
րասին կանգնումը. — Արգ. ստում է Խորենացին. ի նոյն մասննէ
(Պարարասայ) սկսեալ ասացից. Յապետսթէ. Մերոզ. Սիրաթ. Թակ-
լագ. որ է՝ Յարեթ. Գոմեր. Թիրաս. Թորգոմ: Յետ որոյ նոյն ժամա-
նակագիր (Պարարաս) յառաջ մատուցեալ ասէ. Հայկ. Արմենակ. և զայլսն
ի կարգի. զ ո ր ո ջ յ ա ս ա ջ ա գ ո յ ն ա ս ա ջ ա ք: Մեզ թւում է թէ՛
այս խօսքերով Խորենացին մի տեսակ համառօտակի երկրորդում է (réca-
pitulation) Պարարասի բովանդակութիւնը. Աերեմն և՛ Պարա-
րաս անհեղեղ և յաղթանդամ. հսկաներից սկսելով զայիս հասնում
էր Հայկին. Արմենակին. և այլն ըստ կարգի. որոնց մասն Խո-
րենացին յ ա ս ա ջ ա գ ո յ ն յ ի շ ա ժ է եղել. Աւ իսկապէս. Խորենացու
այդ յ ա ս ա ջ ա գ ո յ ն յ ի շ ա ժ ա կ ս է թ իւ ն ը գտնում ենք Ա.
գիրք. 5 գլխում. որտեղ թուած են՝ Յարեթ. Գոմեր. Թիրաս. Թոր-
գոմ. Հայկ. Արմենակ. Արամայիս. Ամասիա. Գեղամ. Հարմա. Արամ
և Արայ. Երևում է. որ այսչափն էր մտոյն՝ Խորենացու ունեցած Պարա-
րասի բովանդակութիւնը. որն և բնդհատում էր. ինչպէս և սկզբից կարելի
էր գուշակել. Արայի վրայ. և Խորենացին ու ր ի շ ա գ թ իւ ն երի
օժանդակութեամբ ի ն ք ը ձգեց. — շարունակեց Արայի յաջորդների
պատմութիւնը՝ հասցնելով մինչև Սարգանդաղ և գետ աւելի էլ մեզ
մտիկ ժամանակով մինչև Աւահէ. ձգելով գմեր բնիկ նախարարութիւնս
մինչև ցԲազդէացուց Սարգանդաղը. և ևս մտադրոյն:

Խօսք չկայ որ այս 8 և 9 գլուխները ամբողջապէս Պարարասիցն են
բացի. հարկաւ. Խորենացու մի քանի գատողութիւններից.

Ա. գիրք. գլուխ 10. Այս գլուխը նուիրուած է Հայկի ապստամբու-
թեանը և նմանապէս ամբողջութեամբ Պարարասիցն է. Միայն տեղ տեղ
Խորենացին աւելացնում է. Այս արդարացուցանէ զանգիր հին ասացեալ
զրոյցս. — Արդարացուցանէ և այս գատուցեալ զրոյցս անգիրս. Այս յա-
ւելումներից մենք իրաւունք ունինք հետեցնելու. որ Խորենացու նկա-
րագրութիւնները որչափ Պարարասի նոյնչափ. և թերեւ՝ աւելի էլ զրոյց-
ների հետեւութեամբ են գրուած. որով և մեկնում են Խորենացու պատ-
մածի վիպական կերպարանքը. յատուկ անունների ժողովրդական ստուգա-

բանութիւնները: տեղագրական ծանօթութիւնները, վառվառն բանաստեղծական լեզուն, որոնք մեծ մասամբ կարող էին Գարարասում չգտնուել:

Եյս մասին Պատկանեանը բոլորովին հակառակ կարծիքի է: Նրա ենթադրութեամբ Խորենացու ունեցած Գարարասեան մատենանք անհամեմատ աւելի ընդարձակ էր, որից համառօտեց Խորենացին իւր չոր ուցամար ոճովը (1): Մինչդեռ մեր կարծիքով Խորենացին ժամանակագրի— Գարարասի համառօտ հատուածը երկրորդելով, քիչ թէ շատ ենթարկուում է իրեն ծանօթ գիպական երգերի և զրոյցների ազդեցութեանը: Եյնպէս որ Խորենացու լեզուն և պատմածը անհամեմատ պէտք է մերձաւոր լինին գիպականին, քան Գարարասինը:

Ե. գիրք, գլ. 11: Եյս գլխում նկարագրուում է Հայկի պատերազմը և Բէլի մահը: ամբողջապէս առնուած Գարարասից: Նախընթաց գլխի համար մեր արած նկատողութիւնները վերաբերում են և այս գլխին: Պարզ են պատահել և յատուկ անուաներ: որ առնուած են տեղական զրոյցից և հիւսուած պատմութեան մէջ, բայց որոնք չը կային Գարարասում: Օրինակի համար՝ Հայոց Չոր և Գերեզմանք կամ Գերեզմանակք անուաները երևում է որ չը կային Գարարասում— Եյսորիկ աղագաւ, աւելացնում է Խորենացին, և դաւառն այ ժ մ անուանի Հայոց Չոր, Իսկ բլուրն, ուր քաջամարտիզքն անկաւ Բէլը, անուանեաց Հայի գերեզմանս, որ այ ժ մ ասի Գերեզմանք (կամ Գերեզմանակք): Իսկ ակներև է՝ որ Հարք յատուկ անունը կար և Գարարասի մէջ, որովհետև ստում է Խորենացին՝ բայց զգիտան Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք, աս է (Գարարաս), հրամայէ Հայի տանել ի Հարք, և թաղել ի բարձրաւանդակ տեղուոյ, ի տեսիլ կանանց և որդւոց իւրոց: Եյս փոքրիկ նկատողութեանց վրայ ինդրում ենք առանձին ուշադրութիւն գործնել, որովհետև դրանք մեզ հարկաւորելու են վերջում:

Ե. գիրք, գլ. 12: Եյս գլխին սկսուում է սյուպէս. Բազում ինչ զինի այսորիկ պատմի ի մատենին, այլ մեք՝ որ ինչ պիտոյն մերոյ հաւարմանս է շարեցոյք: Եյս միակ կէտն է, ուր Խորենացին համառօտեւ է Գարարասին, կրճատելով այն ինչ որ իւր հաւաքածոյին պիտոյական չէ և եղել: Եյս մեծ գլխում: առնելով Գարարասից, Խորենացին պատմում է Հայկի «ճնունդներին»—սերնդեան մասին անշուշտ իւր կողմից անելով պատմական և տեղագրական յաւելումներ: Օրինակի համար այժ յաւելուածը. «և ի սոցանէ աս են (սչ Գարարաս) լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և զԲզնունեաց, և Որդունին անուանեալ, որք աստ ուրեմն (— յետոյ ուրեմն) յետ սրբոյն Տրդատայ բարձեալ ասին (սչ Գարարաս) ի միմեանց պատերազմաւ: Իսկ Խոռն ի կողմանս հիւսիսոյ

(1) Ваксінл. Націон. кр. 71, ճնթ. 4, էր. 77 եւ այլն:

բազմանայ, կարգէ զշէնս իւր. և ի նմանէ ձգեալ ասի՝ (ոչ Կարարաս) մեծ նախարարութիւն ազգին Խորհրտունեաց, արք քաջք և անուանիր, որպէս և որք առ մեւք են այժմ՝ երեկելք. Ամ Հարայի մասին ասու-
ածք. Ասան որոյ արդարանալ թուի առասպելին, որ ասի ի մէջ գեղջ-
կաց. Թէ քո Հարայի որկորն է. ասեն. մեր Հիբակայ ամբարքն չեն. Կամ այս՝ այլ Պարսք յատկապոյն իսկ Սիսական կոչեն. Եւ կամ այս՝
և սորա ծննդոց աստ ուրեմն (==աստ ուրեմն) Ազդարչակ, որ ասաջին
ի Պարթևաց արքոյ Հայոց, գտեալ արս անուանիս, տեսարս աշխարհին
կարգէ, որ է Սիսականք ազգ, և զայս ասնէ Ազդարչակ ի պատմու-
թեանէն ստուգեալ. Ելլ այս թէ որպէս է. յիւրում ժամու-
պատմեացուք. Ես այս մասին խօսում է Խորենացին Բ. գիրք. 7 ԳԼԼ
խում, որից և պարզ երևում է, որ այս պատմութիւն կոչուածը Կարարա-
սինը չէ. որովհետեւ Բ. գիրք 7 և 8 գլուխներում ոչ միայն չը կայ Կա-
րարասի անունը. այլ և նրա մասին որ և է ակնարկութիւն. Եթէ կար մի
պատմութիւն, որ պարունակում էր յատկապէս Սիսական ազգի տոհ-
մական աւանդութիւնները, այդ պատմութիւնը պէտք է լինէր աներկա-
յարար այն զրուցաց մատեններից մէկը, նախարարական տների վերաբե-
րութեամբ. որոնց գոյութեան վկայում է Խորենացին Ա. 3. Ելլում առ
մեզ գտանին անբաւ զրուցաց մատեններ. մանաւանդ որ ի սեպհական
ազատութեանն է պայագատութիւն. Պ. Մասն իրաւամբ նկատում է, որ
այս տեղում սեպհական բառը չը պէտք է հասկանալ իւր արդի սովո-
րական նշանակութեամբ, այլ վաղնջական՝ իրրե սեպուհական 1)։ Ելլ
զրուցարանական գրքերը պարունակում էին նախարարական տների աւան-
դութիւնները 2)։ Սեպհական բառի այդպիսի վաղնջական առմամբ
կիրառութեան հանդիպում ենք Խորենացու մէջ և այլ տեղում. Եւ գեր-
կուս զայտոսիկ յազգաց նախարարացն բառնայ (Մեծն ներսէս). մի՛
զմերձաւորաց ինամութիւն, զոր վասն ազահելոյ սեպհական ազա-
տութեանն ասնէին, և զմիւսն՝ որ ի վերայ մեռելոցն գործէին ոճիրս
քստ հեթանոսական սովորութեանն. (Գ. 20). Ելլ մտքով պէտք է հաս-
կանալ և Սեպհական գունդը, իրրե սեպուհական կամ սեպուհներից
կազմուած գունդ, որի մասին ուրիշ անգամ թերևս առիթ ունենանք խօսելու։
Աներկրայելի է սակայն, որ այս 12-դ գրութիւնը ընդհանրապէս Կարարասին
է քաղուած. յայց Խորենացին, իրրե բնիկ հայ և հայկական աւանդու-
թեանց նաև Հայաստանի տեղագրութեան իրրե լաւ ծանօթ՝ ընդլալ-
նել է Կարարասեան ժամանակագրութիւնը. ասնելով տեղական զրոյցնե-

1) Завеса Востока. отдѣл. илл. русск. археолог. общ. томъ V, стр. 285—289.
2) Պատմութիւն. ևւ. զրուցարանութիւն. բառերը մէկը միւսի փոխմանկ դործ է
գնում Խորենացին մի քանի անգամ (Ա. ԳԼ Զ. 9 ևւսպն)։

րից և նախարարական պատմութիւններից բաղմամբ և տեղեկութիւններ և անելով բաղմամբ և յաւելուածներ. Թէև աներկրայելի է և այն, որ Հայկայ ամբողջ սերունդը ուղիղ գծով մինչև Երայ գտնուած էր Կարարասի մէջ, իսկ թէ երկրորդական ճիւղերից որոնք էին գտնուած Կարարասեան պատմութեան մէջ և որոնք ոչ—գծուարին է որոշելլը: Ելլապիսով կրկնուած ենք, շատ յատուկ անուններ, որ կան Խորենացու այս Կարարասից քաղած գլուխներում կարող էին չը լինել բուն Կարարասի մէջ և միմիայն ըստ տեղւոյն յաւելուած են Խորենացուց: Ելլապէս է, օրինակ, Աարաժնունեաց տան ծագման պատմութիւնը:

Ելլա գլխի վերջում Խորենացին նորից կրկնուած է Հայկայ ծննդաբանական ցանկը, իրրև ապացոյց որ իւր պատմածի Տիմնական գծերը առնուած են Կարարասից: Ելլա Հայկ, որդի Թորգոմոյ, որդւոյ Թիրասայ, որդւոյ Վամբայ, որդւոյ Յարեթի, նսինի Հայաստանեայց, և այս ազգք նորա և ծնունդք և աշխարհ բնակութեան, և յայտհետէ սկսան, ասէ (Կարարաս), բաղմամբ և ընուլ գրկիկին: Արանից յետոյ յիշուած է Խորենացին Հարմային և Երամին, անշուշտ առնելով Կարարասից, և իւր կողմից աւելացնում է թէ Հայերը Յոյներից Երմէն են կոչուած Երամի անունով և Պարսու Եսորիներից՝ Երմնիք: Բայց Երամի քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները տատամսուած է գրի անցնել:

Ե. գիրք, գլ. 13 և 14. Սահակ Բագրատունու յատուկ խնդրանաց զիջանելով Խորենացին ստիպուած է այս երկու գլխում Երամի քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները գրել: «Սա այր աշխատասէր և հայրենասէր եղևալ, որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիրն՝ ասացուածները, պարզ է, որ վերաբերուած են Կարարասին: Ելլա գլուխների մէջ կան և Խորենացու՝ իւր յաւելուածներն ու ընդմիջարկութիւնները, ինչպէս օրինակ՝ Եռաճին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ Հայբերի վերաբերութեամբ: Բայց մեզ համար աւելի ուշագրութեան արժանի է 14-դ գլխի վերջում Խորենացու մի բուրբոսին անսպասելի յայտարարութիւնը, որով ծանուցանուած է, որ Երամի այս քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները չը կային գրուած թագաւորաց և մեհակների բուն մատեաններում, այլ Կարարասի վկայութեամբ՝ ժողովուած էին զրանք փոքր և աննշան մարդկանց գուսանական երգերից. — Բայց թէ ընդդէր այտղիկ ի բուն մատեանս թագաւորացն կամ մեհակնիցն ոչ յիշատակեցան, մի ոք ընդ այս երկրայացեալ տարակուսեսցի: — Բայց թէպէտ և ոչ ի բուն մատեանս, սակայն որպէս Կարարաս Սասնայ պատմէ, ի փոքունց ոմանց և յաննշանից արանց ի գուսանականէն այս գտանի ժողովեալ ի գիւսանի արքունեաց: Ելլա մութը խօսքերից մենք կարող ենք հետեւեցնել գոնէ այսչափը, որ այն իրրև թէ Եղեքսանգրի հրամանով քաղզէարներից յուռարէն թարգմանուած մատեա-

նում չը կար Երամի այս քաջագործութիւնների պատմութիւնը: Հետեւաբար այդ չը կար և Յճրինի արձանների վրայ դրոշմուած հատուածներում: որ քաղուած էին Եղեքսանդրի թարգմանել տուած մատենաց: Աւրեմն և Կորնելացու ունեցած Մարարասում: որ այս արձանագրութեանց պատճէնն էր: Երամի անունը կար, բայց նրա քաջագործութեանց մանրամասնութիւնները թերևս չկային, կամ պատմուած էին միշտակուած հաստատուած: բայց ոչ բնագրում: Եշտայի միշտակուած հաստուած էր անշուշտ և Պարթևական տէրութեան սկզբնաւորութեան պատմութիւնը, որ լինելու էր Մարարասի գրքում: Ինչպէս այդ տեսանք մենք Տ-դ գլուխն ուսում նասիրելիս:

Ե. գիրքը գլ. 15. Եշտ գլուխն ամբողջապէս նուիրուած է Երայի և Շամիրամի պատերազմին: Աչ մի տղրիւր չէ յիշուած, սննպէս որ դժուար է որոշել արդեօք Մարարասիցն է առնուած, թէ վիպասանական երգերից, նկարագրութիւնն ամբողջովին վիպական է. Շամիրամը սիրահարուած է Երային, առանց սրան տեսնելու, միմիայն Երայի մասին երգուած գովեստները լսելով: — Իրանն, որ զնմանէ, (չԵրայէ), որպէս ի տեսութիւն շամշութեամբ վառեալ էր: 1) Պէտք է նկատել, որ այս տեսակ, առանց տեսնելու, այլ միայն գովասանական գուռանական երգեր լսելով սիրահարուելը յատուկ է բուն ժողովրդական վէպին: Եշտպէս է սիրահարուում որինակի համար, Կախիթ Կանդութ խաթունին 2): Աւստի և մենք կատարեալ իրաւունք ունինք հետեւնելու, որ այս գլուխը գրուած է վիպական

1) Այս կէտում գրեթէ բոլոր թարգմանիչները չեն հասկանում բանք- բառի յատուկ նշանակութիւնը, որ է երգ. կորնելացին անտարի գործ է գնում բանք կամ բան, բանք երգաց, կամ երգ, բանօց, ստացուածները երգի մարմը: Այս մասին ստիժ կունենանք ասանելին խոսելու: Սակայն սէտք է աւելացնել, որ Էմբը 1331-ին ըմբունց բանք-ի պղիզ նշանակութիւնը իբրև երգի, ընկնելով ուրիշ սխալի մէջ, Շամիրամը, երբ որ լսում էր Արայի մասին երգուած գովքերը (երգ բանք), այնչափ բորբուսում էր սիրով, որ կարծես թէ Արային աչք տեսնելիս լինէր: Կրեւի երգն էլ վարպետութեամբ էր նկարագրում Արային: Սակայն Էմբին սննպէս է հասկացել, իբրև թէ երգը ոչ թէ Արայի, այլ Շամիրամի մասին լինէր երգելիս: Въ страстномъ своѣмъ безуміи она, какъ воеетъ о ней въ Песнь, горѣла въ нему желаніемъ, живо представляя его себѣ (Монсей Хор. и Древ. Эпох. Арм., էր. 52):

2) (Գուռանները) կանգութ խաթուն Կախի խմար գեոօրացին.
 - Թէնուր սօղկութեն կը խարցնես.
 Գանց գարնան ձիւն սխտակ է. ԼԳՕ. սխտակ է.
 - Թէնուր կակղութեն կը խարցնես.
 Գանց բամբակ կակղու է. ԼԳՕ. կակղու է.
 - Թէնուր ընքներ կը խարցնես.
 Ղաղամեղ քաշիք են. ԼԳՕ. քաշիք են.

երգի հիման վրայ, թէև միւս կողմից գիտենք արդէն, որ Արայի անուներ կար Մարարասի ցանկում: Մարարասին ծանօթ էր և Արայի ու Շամիրամի պատերազմը, ճիշտ այն խմբատօփ ինչպէս այդ պատմում էր հայկական վէպում: Թէև հայկական վէպը, մասնաւորապէս այս կէտում, անհամեմատ ընդարձակ էր, քան Մարարասի պատմութիւնը, ինչպէս այդ կր տեսնենք հետագայ 18-դ. գլխում:

Ե. գիրք, գլ. 16: Այս գլուխը նշանաւոր է մեր այս հետազոտութեան համար: Ե.հա առաջին անգամ մի ամբողջ գլուխ, որ ոչինչ աննշուփիւն չունի Մարարասի հետ: Այս գլխի բովանդակութիւնն է Աւան քաղաքի շինութիւնը, առանց քաղաքի անուան յիշատակութեան, վերին աստիճանի ճիշդ և հետաքրքրական տեղեկութիւններով: Այս գլխումն ենք նաև առաջին անգամ հանդիպում բեկտագիր արձանագրութեանց յիշատակութեան: Այս բոլորը Խորենացին, ինչպէս ինքը բազմիցս կրկնում է, նրկարար գրել է ի լրոյ, Մինչև անգամ ինքն անձամբ շէ տեսել Աւանը, այդ երևում է նրա հետեակ վկայութիւններից. «որպէս ասեն», «որպէս լսեմք», «նշ ի լսելիս մեր հասեալ ճշմարտութեամբ յումքէ», «որպէս լուար», Ըուլցի, Փորէսի նկարագրութիւնները կէտ առ կէտ համաձայն են դուրս գալիս Խորենացուն, չը նայելով որ այս ճանապարհորդները մեր դարումն են այցելել Աւանին, այն է՝ Խորենացուց տասն և չորս դար յետոյ: Ե.հա մի փոստաւոր ապացոյց Խորենացու ճշգրտութեանը: Լանգլուան այս գլուխն էլ արտատպել է իւր Ե. հատորում իրրև Մարարասեան պատմութիւն (?): Խորենացու դրադուող բոլոր բանաւէրներն էլ, որչափ մեզ յայտնի է, այս կարծիքին են եղել, համարելով Խորենացու Ե. գիրք, 8 գլխից մինչև Բ. գիրք 9 գլխի վերջը ամբողջապէս անուան Մարարասից: Առաջին անգամ Պարադաշեանն է, որ այս գլուխը դուրս է հանում: Իրրև ոչ Մարարասից անուան:

Ե. գիրք, գլ. 17: Այս գլխում պատմում է թէ ինչպէս Շամիրամ կոտորեց իւր որդիներին, նրա յարաբերութիւնը Չրադաշտ Մոգի հետ, վերջինիս ապստամբութիւնը և վերջապէս՝ Շամիրամի մահը իւր նիւուաս որդուց: Աչ մի աղբիւր չէ յիշում Խորենացին այս գլխում: Նախընթաց գլուխն էլ տեսանք որ Մարարասից չէր: Միւս կողմից՝ չայկի և նրա

«Ի՛նչուր աչքեր կը խարցնես»
Չէնու կթխէներ, լգօ՛, չէնու կթխէներ.
«Ի՛նչուր ճակտի լէնութ կը խարցնես»
Եպօ՛ անկիւմէ, տեղ մէկ յաւել է՛, լագօ՛ տեղ մէկ յաւել է՛:
(«Գաւթթ» եւ Մհեր., եր. 37):

Ուրայն Շամիրամի եւ Արայի պատմութեան մէջ դերերը փոփոխուած են. սիրահարուող «արարասի» Շամիրամն է՝ իսկ գովքը շինուած է «գեղեցիկ» Արայի վրայ:

գանձէ, այդպիսի մի գրքի յիշատակութեան համարիպելու ենք: Միւս կողմից՝ ի գրոց իսկ և ի բանից արանց իմաստնոց՝ ասացուածը զանազան ձևերով կրկնուած է Երեւնացու պատմութեան մէջ՝ միշտ ենթադրելով յունական աղբիւրներ: Օրինակի համար՝ մեզ արդէն ծանօթ ասացուածը է. գիրք: 75 գլխու: ուր բառ առ բառ նոյն նախագասութիւնը գործ է գրուած յունական աղբիւրների համար. Աչ կամուօր սխալանօք ի սմա յարմարեալ բան, այլ որ ինչ ի յիշատակաց զիւանաղիւր մասենիցն Յունաց իսկ, բառ նմանացն ապա՝ և որ ինչ ի համարուոց արանց իմաստնոց և հնարոս սիրարանից սաուգապէս տեղեկացեալ որդարարար քեզ գրուցեցաք: Ըսկնենին տարբրինակ բան չէ, եթէ յար և նման մտքերը արտայայտուած են նման բառերով, թէ և նոյն գրքի զանազան մասերով:

Երեւնացին՝ այս գլխում այդպիսի ընդհանուր և անորոշ աղբիւրներ ցոյց տալուց յետոյ աւելացնում է. մենք աշխատեցինք ճշմարտարան լինե բառ մեր սօգորութեան, բայց թէ սրչափ ճշմարտարան են այն աղբիւրները, որոնցից մենք հաւարեցինք մեր գրածը, այդ Լատուծուն է միայն յայտնի, և մարդիկ կարող են գովել կամ պարտուել այդ աղբիւրները, մենք պատասխանատու չենք, մենք հեռու ենք եղել այդ աղբիւրներից և բացակացեալ — Ա: ասեմք լինել արդարարան ի պատմութեան շոյսմիկ բառ մերոյ յօժարութեան և ուղղամտութեան իսկ բառ որոց հաւաքումն, Լատուծոյ լինել յայտնիս և մարդկան գովելիս կամ բարեկիս և մեք այնոցիկ օտար և բացակացեալ, Վ: Եյսպէս կամ այնպէս, շարունակում է Երեւնացին, կամ բոլորովին հաւաստի կամ ճշմարտութիւնից փոքրը ինչ չեզուած սկսեմ քեզ պատմել, Ա: գնում է հայնահայտաների մի ահագին ցանկ՝ Ընտշուանից մինչև Վրայորդի, Ըսեկն անգամ մեզ աւելորդ է թւում, որ այս գլխում Կարարասից ոչինչ չկայ: Ա: բ: թ: մ: և Կ: արարասն ընդհատուած է ի սկսուցէս Ը: բ: ա: յ: և Ը: ա: մ: ի: բ: մ: ի: պ: ա: մ: ո: թ: ի: ան զ: բ: ա: յ: ի: ն: չ: պ: և զուշակում էր արդէն սկզբից: Եթէ Կարարասի մէջ կային էլի մի քանի տեղեկութիւններ, և Երեւնացին օգտուել է այդ տեղեկութիւններիցն էլ, նա իւրաքանչիւր անգամ այդպիսի մի փոխառութիւն անելիս յիշելու է և իսկապէս էլ յիշում է Կարարասին կամ պատմադրին:

Այս պարզերութեան միայն ոչ մի թարգմանիչ պարզ չէ քննել, ուստի եւ գլխովովն յիշաշարժուել է, Բացառութիւն է կայմում ու. Կարապաշեանի թարգմանածը. Կա ճշմարտութեանը և ուղղամտութեանը կը պատմով ըստսով բայց ե՞ն ճշմարտահաս նաեւ այնք. յորոց հաւարեցի այն Լատուծոյ միայն է գիտելի, քանզի մեք ցարս եւ քին է վերադրում եւ ոչ բառ այն թարգմանութեանը, Համեմատելու համար դենք եւ Կա ասում եմ, որ այս պատմութեան մէջ մենք ճշմարտասու ենք, մեր յօժարութեան եւ ուղղամտութեան համեմատ, եւ այս կերպով հաւասարելու Աստուծուն յայտնի է, ի սկի թէ գոգնելի կը լինի թէ պարասուելի մարդիկ ներքին մենք օտար եւ հեռու ենք այդ երկուսիցն եւ ու (երես 53):

Ա. գիրքի զԼ 20: Այս զխում Խորենացին խօսումէ Երայի որդի՝
Երայ Երայեանի և սրա որդի Անուշաւանի վրայ: Այս զխումն է յիշա-
տակում Երմաւրի սօսիների պաշտամունքը: Այս զխում ա զրիւր յիշ-
ուումէ Հետեւեալ բառերով «զորմէ (զԵրայեանն Երայէ) և մեռեալ ա ս են
զնա ընդ Շամիրամայ ի պատերազմին:— Բայց յարէ զհարգ բանիցս
զինի այսորիկ օրինակ զայս. Երայեանն Երա մեռանի ընդ Շամիրամայ
ի պատերազմի»: «Աս են ը» պարզ և ակներև է որ Մարարասին չէ
վերարերում: «Յարէ» խօսքը Քարագաշը ընդլայնումէ՝ «Յարէ Մարա-
րաս» ՚ բայց մենք գրան համաձայն չենք: ա) այն պատճառով, որ
նախընթաց զխում նոր ազրիւրներ են յիշուում որոնց և պէտք է: տրա-
մարանօրէն: վերարերել այս «յարէն» այն է՝ «իմաստուն և քաջատհասկ
անձանց» ՚ ուրիշ խօսքով ասած՝ համբաւներին և զրոյցներին. բ) մենք
վերևում տեսանք, որ Շամիրամի վերջին պատերազմը՝ Զրագաշտի հետ, և
նրա փախուստն ու մաշը առնուած չեն Մարարասից, այլ վէպից: ուստի
և այս մէջ բերուած հատուածները, որովհետև վերարերում են Շամիրա-
մի՝ և նրա հետ միասին՝ Երայ Երայեանի մահուանը: հաւանականօրէն կարող
են առնուած լինել միմիայն վէպից: Ապա ուրեմն և «յարէ» ասացուածը
պէտք է ընդլայնել՝ «յարէ վէպն»: կամ «յարէ զրոյցն կամ երգն վիպի-
սանաց» կամ մի ուրիշ բան, բայց ոչ երբէք Մարարաս: Այսպիսի անորոշ
ասացուածները՝ «յարէ» ՚ «ասէ» և այլն կարող են վերարերուիլ՝ տրամա-
բանօրէն դատելով, միմիայն անմիջապէս նախընթաց ազրիւրին:
Եթէ մենք խօսում ենք Պարապետի վրայ և յետոյ անցնում ենք Մար-
կոսին, և առանց անուն տալու ասում ենք՝ «ասէ, գրէ, յարէ, այդ ոչ
մի դէպքում չէ կարող վերարերուիլ Պարապետին, այլ անընդմիջապէս
նախընթաց Մարկոսին: Բայց եթէ ուզում ենք որ անպատճառ Պարապե-
տը հասկացուի և ոչ Մարկոսը, պէտք է անպատճառ նորից կրկնենք
Պարապետի անունը կամ տիտղոսը կամ մակղիրը, մի խօսքով մի այնպի-
սի բառ, որով Պարապետն հասկացուի և ոչ Մարկոսը: Կենք ներողու-
թիւն ենք խնդրում ընթերցողից այսպիսի տարրական բացատրութեանց
մէջ մտնելներու համար: բայց այս անում ենք ստիպուած այն ահագին
և ընդհանուր թիւրիմացութիւնից, որ մինչև ցայսօր շարունակել է գո-
յութիւն ունենալ Մարարասի ծաւալի մասին, որից և ծագել են բազմա-
թիւ անտեղի եզրակացութիւններ:

Ճշմարտութիւնից շատ շեղուած չենք լինի, եթէ ենթագրենք, որ Խո-
րենացին թերևս զիտակցարար գործ էր դնում այդպիսի անորոշ «ասէ» ներ-
կամ «յարէ» ներ, չհամարձակելով «ըստ իւր ուղղամտութեան» խարել
և գրաւոր ազրիւր ցոյց տալ այն կէտերի համար, որոնց համար իսկապէս
գրաւոր ազրիւր չունէր: միւս կողմից քաջում էր յաճախակի հայկական

վէպը կամ զրոյցները բացորոշակի հրապարակ հանել իւր և միակ ազրիւր, առանց գոնէ որ և է գրաւոր «հիման» վաւերացման, որն և ըստ իւր ժամանակի հայեցողութեան կարող էր վնասել իւր գրուածքի վարկին: Աւստի և ստիպուած բաւականանուէր անորոշ «ասէ» կամ «ասեններով» ուղիղ կամ սխալ հասկանալու մեղքն ու վարձքը թողնելով ընթերցողի շէնքին: Մի բան միայն աներկրայելի է, որ Խորենացին՝ ամեն մի կէտումս երբ գրաւոր որևէ աղբիւրի վկայութիւն ունէր, այդ ոչ միայն չը պիտի ծածկէր կամ անորոշ թողնէր, այլ պիտի աճապարէր ամենայն արտօրանօք յիշել այդ աղբիւրը, որ և իսկապէս էլ արել է, իրրև աղբիւր համարելով նաև ամենահեռաւոր ակնարկութիւնները, որոնք քիչ թէ շատ կարող էին առնչութիւն ունենալ իւր պատմածի հետ: Խորենացու ամենամեծ գանգատը իւր ամբողջ երկասիրութեան մէջ գրաւոր աղբիւրների, մատենանների պակասութեան մասին է:

Ա. գիրք, գլ. 21, 22: Այս գլուխները նուիրուած են Պարոյրին և նրա յաջորդներին: 21-դ գլխում յիշուած է մի բոլորովին նոր աղբիւր. «վասն որոյ արժան է մեզ աստանօր մեծ գործ կատարել, և բազումս ասել առարկութիւնս ճառից, զորոց մեզ էն իսկ հիմունս այսպիսեաց բանից ընթեռնուլ արժանաւորեցաք ի չորս հազներգութիւնս դարգասաւորին ի բանս և զիմաստնոյն իսկ և զի մէջ իմաստնոցն իմաստնագունի»:

Ո՞վ է այս «իմաստունը, իմաստունների մէջ իմաստնագոյներ» որ չորս հազներգութեամբ մի գրուածք ունէր, որին Խորենացին այնչափ յարգում էր, որ նրա գիրքը կարգալը համարում էր մի «արժանիք» — «արժանացանք անձամբ կարգալ նրա գիրքը» մի ասացուած, որ ենթադրում է յարգանքից աւելի մի բան: «Մեզ էնը» մի շատ թանկագին բառ է Խորենացի ուսումնասիրողին համար: Աւրեմն շատ աղբիւրներ ունի յիշած Խորենացին, որ «անձամբ» չէ կարգացել, այլ որոնցից օգտուել է մի ջնորդաբար: Մենք դէպք ունեցանք այս մասին խօսելու «հաւ» և «համբաւ» ընթերցուածների առթով, և և իսկապէս՝ քննադատութիւնը ցոյց է տալիս զբապէս, որ Խորենացու Ա. գրքի շատ աղբիւրները առնուած են մի ջնորդաբար՝ Եւսերիոսից, և թէ Խորենացին չէ ունեցել իւր յիշած բազմութիւ գրողների բուն մատենանները, և և Խորենացին այդ չէ էլ ծածկում, ինչպէս կարծուել է մինչև այժմս: «Համբաւ» ընթերցուածը, այս «մեզ էնը» ապացոյց են այդ բանին:

Այս «չորս հազներգութիւնը» գրող իմաստունի գրուածքում Խորենացին չէ կարգացել Պարոյր — Աարբակի բուն պատմութիւնը, այլ միայն հիմունք, այսինքն այնպիսի մի բան, որ երաշխաւորում էր Պարոյր — Աարբակի պատմական գոյութեանը, «Հազներգութիւն» բառը Խորենացին գործ

է դնում «գրքի» փոխանակ, «Չորս հազաներգութիւնը» պէտք է հասկանալ մեր կարծիքով, ոչ որևէ բանաստեղծութիւն, ինչպէս հազաներգութիւն բառի արտաբին երևոյթը և սովորական կիրառութիւնն է ցոյց տալիս, այլ լոկ—չորս գիրք կամ չորս հատոր, Խորենացին հազաներգութիւն բառը գործ է դնում նաև իւր պատմութեան համար, Բայց զի պատմութեանց և ոչ գովեստից է ժամանակս, մանաւանդ զի և հազաներգութիւնս ըստ իւրաքանչիւր պատմագրաց արտասանութեան և ոչ յատուկ ի մէնջ շարագրեցաւ, անցցուք ի կարգ բանից՝ որ ինչ յաղագս սորա» (Բ. 92), Ուրեմն ո՞վ էր այս «չորս գրքով» կամ «չորս հատորով» մատենի հեղինակը, Թէ այդ Մարաբասը չէր, այդ բոլորովին աներկբայելի է, Այստեղ խօսքը նոր մինչև այժմս չյիշուած աղբիւրի վրայ է, Մարաբասը երբէք չէ արժանացել Խորենացուց «իմաստունների մէջ իմաստնապունի» տիտղոսին, Մարաբասի տիտղոսներն են «ծերունի, ուշիմ (որ Վատինայ բառի թարգմանութիւնն է) և բաղմահմուտ», Խորենացին անկականներ շուայող չէ, նրա ամեն մի բառը կշռած է, Աերջագէս ոչ մի միտք չունի ասել, այն էլ հազիւ ուրեմն 22-դ գլխում, Մարաբասի համար, թէ մենք (Խորենացի) մեզէն—անձամբ կարգացինք նրա գրուածքը, Մեր կարծիքով «իմաստուն, իմաստնագոյն» բառերը բաւական բնորոշ են Խորենացու բերանում, նրա համար իմաստուն են միայն Յոյն երբ, Պարսերը «փծուն են և անճոռնի», որ և է քննադատութիւնից իսկ ստոր, իսկ Հայերը «անբան են և թուլամիտ», Յոյներն են միայն «մայր և դայեակ իմաստից», Ուստի և այս իմաստունների մէջ իմաստնագոյնն էլ պէտք է յոյն լինի, Խորենացուն ծանօթ յոյն գրողներից երկուսը միայն մեծ հաւանականութիւն ունին իմաստնագունի տիտղոսին արժանանալու Խորենացուց, Հերեդոտոս և Դիոգոր Միկիլացին, Այս վերջինին մանաւանդ շատ է յարգում Խորենացին, Դիոգորին նա ծանօթ էր և կարգացել էր երևի ուսանողութեան ժամանակ, բայց պատմութիւնը գրելիս իւր մօտը չունէր նրա գրուածքը, ապա թէ ոչ մտադիր էր իւր ամբողջ Բ. գրքում նրանից օգտուել, «Ոչ հնախօսութիւնք եղեալ մերոյ աշխարհիս, և ոչ ընդ ամենայն յունականս անցանել ատակեալ՝ սակս կարճութեան ժամանակին, նա և ոչ Մատենագրութիւնք 1) Դիոգորի հուպ առ մեզ են, զի ի նմա պահելով զպէն՝ անմոռաց անցանէաք ընդ բնան, զի մի ինչ ի մէնջ մնացէ ի գլխաւորացն և ի պիտանեացն, և արժանի յիշատակի մերոյ շարագրութեանց» (Գ. 1):

Այդ «չորս հատորով» մատենի անծանօթ հեղինակին Խորենացին կոչում է նաև «արգասաւոր ի բանս», որ չէ նշանակում ճարտարախօս

1) Առաջարկում եմ այս «Մատենագրութիւնք» բառը գլխատառով գրել, որովհետեւ, ըստ իս, այդ Դիոգորի երկասիրութեան անուանակոչութիւնն է:

= eloquent, ինչպէս հասկացել է Լանգլուան (Coll. 1ր. 32.)՝ այլ արգիւնաւէտ գրող՝ շատ գրքեր գրող՝ որն և շատ յարմար է գալիս Գիոգորին, որի «Պատմական Մատենադարանն կամ Մատենագրութիւնք» գրուածքը բաղկացած էր 40 գրքից՝ «Մատենագրութիւնքը» յայտնի էին Խորենացուն և թերևս ինչպէս որ Խորենացու եռահատոր պատմութիւնը (մի) հագնեցութիւն է կոչուում, այսպէս և Գիոգորի քառասուն գրքը տրոհուած լինէր 4 հատորի կամ հագնեցութեան։ Գիոգորի պատմութիւնը խօսում էր աշխարհի բոլոր ազգերի վրայ, ահագին գրուածք էր, 30) տարուայ աշխատութիւն, և մեզ հասած մասերումն էլ գտնուում ենք Արրակի կամ Վարրակի յիշատակութիւնը։ Հաւանական է որ Գիոգորի կորած մասերումն էլ չկար Պարոյրի որևէ յիշատակութիւն, բայց Խորենացին այդ չէ էլ պնդում, եւ մենք տեսնք թէ Խորենացին ինչպիսի զգուշութեամբ է գործ ածում այդ յականէ յանուանէ չյիշուած հեղինակի վկայութիւնը, կոչելով այդ «հիմունք», Բայց ինչո՞ւ համար չէ տալիս հեղինակի անունը, արդեօք ծածկելո՞ւ համար, Մենք այդ չենք կարծում։ Հեղինակի անունն չյիշատակելը, մեր կարծիքով այս դէպքում կարելի է բացատրել՝ այդ հեղինակի յայտնութեամբ, հռչակաւոր լինելովը, Միջին դարերում Magister նշանակում էր Արիստոտելը, թերևս Խորենացու ժամանակ Աղեքսանդրեան դպրոցում պատմիչների մէջ «արգասաւորը» և «իմաստնագոյնը» համարուում էր Միկիլացին, որից իսկ որ օգտուել են բազմաթիւ յետագայ գրողներ։ Այսպիսի մի լուծեամբ ծածկուած է մնացել մեզ համար մի ուրիշ անձնաւորութեան անուն, որը նշանաւոր էր լինելու հինգերորդ դարի ուսումնական հայերի համար, խօսքերս Խորենացու վարժապետի վրայ է, որին կոչում է մեր պատմահայրը՝ նոր Պղատոն, նրան նուիրելով իւր գ. գրքի 62 գլուխը, բայց մտանշարով թողնել մեզ նրա բուն անունը—այլ ուսնել զգօրութիւնս պէս պէս իմաստից ի նոր Պղատոնէն, յիմն ասեմ վարդապետէ, որում ոչ անարժան 1) դտայ աշակերտ և ոչ անկատար վարժմամբ յանգեալ արուես-

1) Կայ երկու ընթերցուած՝ արժան, եւ անարժան։ Մինչև այժմս նախապատուութիւն է տրուած արժան ընթերցուածին. — ուր արժան գտայ աշակերտ, բայց մեր կարծիքով այդ սխալ է ուղիղն է՝ անարժան։ Մեր այս կարծիսց նպատաւոր է անընդմիջապէս հետեւող ասացուածը՝ «եւ ոչ անկատար վարժմամբ. որն աներկբայաբար ենթադրում է անարժան, կործանցու միտքն այս է. իմ վարժաւետին արժանաւոր աշակերտ եղայ եւ կատարեալ վարժութեամբ նրա աննդամ արուեստը իւրացրի։ Եւ ընդհանրապէս ասած, կորենացին ազատ է կեղծ համետութիւնից, Նա ինչպէս որ չէ ծածկում իւր կարծիքը ուրիշների մասին, նոյնպէս եւ չէ ծածկում իւր կարծիքը՝ իւր մասին։ Այս էս՝ մյ տեղ ցոյց է տալիս նա որ մասամբ ինչ ինքն աւելի գիտէր, քան իւր վարդապետը՝ Ստակ Պաթեւ. «ի՞նչ այնուհետեւ դմերս յարգեցի՞ զուսուան, ո՞վ ուրախացի ընդ առաջագիմութիւն աշակերտի, ո՞վ զհայրականն

տից ինքնացոյց»։ Անշուշտ այստեղ արդէն խօսք չէ կարող լինել փիլիսոփայ վարդապետի անունը զիտակցարար ծածկելու մասին, Պէտք է ասել, որ մեր Հին գրողները ընդհանրապէս ժլատ են իրենց անունները յիշելիս, կամ իրենց մասին տեղեկութիւններ հաղորդելում։ Այ խորենացու և ոչ էլ Սահակ Բագրատունու անունը կայ պատմութեան ամբողջ երեք գրքերում, եթէ չհաշուենք Ա. գիրք. 1. գլխի և Գ. գիրք, վերջին գլխի վերտառութիւնները։

Եւ այս ամենից յետոյ, մարդ ազգած է մնում, երբ տեսնում է, որ Էմինը կամենալով որոշել «չորս հագներգութիւն» գրող մատենագրի անունը, ոչ միայն առանց որևէ հիման համարում է նրան Մարաբասը, այլ և իւր այդ բոլորովին անձնական կարծիքը, առանց գոնէ որևէ ծանօթութեամբ նախազգուշացնելու ընթերցողին, մտնում է ընդ գրի մէջ (Պուսեր. Թարգ. գլ. 21), այնպէս որ ընթերցողը ստիպուած է աներկբայաբար համոզուած լինելու, որ իսկապէս Խորենացու Ա. գրքի այդ բոլոր գլուխները Մարաբասին են քաղուած և թէ Խորենացին անհրաժեշտ է համարել հաւատացնել մեզ, որ ինքն անձամբ կարդացել է Մարաբասը։

Այդ անհիմն և վայր ի վերջ կարծեաց նախապաշարող ուժն այնչափ զօլեղ է, որ Խորենացու հմուտ և սրամիտ քննադատն անգամ՝ Գուտշմիդ չէ կարողացել խուսափել այս թակարդից և խելօք աղուէսի նման երկու ոտքով է բռնուել, նա թէև Մարաբասի գիրքը Խորենացու «հնարած» է համարում, այսուամենայնիւ Էմինի նման, այս 21-դ գլխում յիշուած իմաստուններից իմաստագոյնը՝ Մարաբասն է կարծում և մինչև անգամ անհնարին չէ համարում մի համեմատութիւն անցկացնել այդ «իմաստնագոյն Մարաբասի» չորս հագներգութիւնների և Խորենացու չորս գրքերի միջև 1), Մենք արդէն տեսանք Խորենացու Չորրորդ գրքի «առապելի արժէքը, 1831-ին Էմինը փոխեց իւր կարծիքը՝ ընկնելով ուրիշ ծայրահեղութեան մէջ, Այս անգամ «Չորս հագներգութիւնը» համարում է նա հայկական ազբիւր, Խորենացուց առաջ գոյութիւն ունեցող պատմութիւն, Այս կարծիքն արդէն այնչափ անհիմն, ասելիք բառը, անհեթեթ է, որ չարժէ անգամ հերքելը, Բաւական է միայն կարգալ Խորենացու Ա. գիրք, 2 գլուխը՝ «Յաղագս անիմաստասէր բա-

բարբառեացի զուարթութիւն. մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդուոյս» (Գ. 63)։

1) Ueber die Glaubwürdigkeit der Armenischen Geschichte der Moses von Khoren. von Gutschmid, Էր. 32.

րոյց առաջնոցն մերոց թագաւորաց և իշխանաց, որ ամեն կարծիք փա-
րատուի (1):

Այս 21-դ զլիւսմ' Աւարբակի պատմութեան մասին կայ և մի այս-
պիսի նկատողութիւն. «Այլ այս եթէ առ աշխատարար պատմի,
մի ինչ սրածշանաբ», Աթէ այս պատմութիւնը ուրիշներէց՝ ուրիշ տեսակ
և պատմումն բնաւ մի զարմանար. Աւրեմն Խորենացին չէ ուրանում որ
ուրիշ պատմիչներն մտաւ օրինակի համար՝ Կիորգորոս Յիկիլացու կամ Հե-
րոզատոսի մտա այլ տեսակ և պատմում և Պարոյրը չէ յիշուում. Աւ այս
բացատրում և Խորենացին մերնախնդիրն անուշաուշ մնասիրութեամբ,
որ իւր մամանակին զրի շատն Հայոց պատմութիւնը, ինչպէս այդ մասին
արգէն երկարորէն խոսել էր Խորենացին առաջ էլ (Ա. 3):

Աւերջապէս Խորենացին հարցնում է. «Ապա եթէ ասիցենն ուստի՞
մեզ և զնախնացն մերոց բազմաց այսպէս դասնել զանուանս և զգործս,
ասեմ ի հնոցն զիւանաց Քաղզկացոց, Ասորեստանեայց և Պարսից, վա-
սըն մտելոց անուանց և գործոց նոցա ի քարտէս արքունի
իրբ գործակալաց և վերակացուաց աշխարհիս ի նոցան և
կացելոց և մեծաց կողմնակալաց», Աս երևոյթն այնպէս և
թուով թէ Խորենացին պարզ ասում է, որ հայ նահապետների երկար
ցանկը՝ Անուշաւանից սկսած, ինքն անձամբ քաղել և Քաղզկացիների
Ասորեստանցիների և Պարսերի հին զիւաններից, մի բան, որ ամեն կեր-
պով մեզ իրաւամբ բոլորովն անիրագործելի և անհաւատալի և թուով,
Բայց Խորենացու այդ անհաւատալի ասութեան հաւանական բացատրու-
թիւնը հենց իւր կողքին է. — Կախարարների և նահապետների անուննե-
րը մտած էին արքունի քարտէսի մեջ, իրբ կողմնակալների, վերակացու-
ների և գործակալների անուններ, այլ խոսքով ասած, ամեն մի հզոր նա-
խարարութիւն իւր ասանդութիւններով կապուած էր զբացի օրեւ հզոր
տէրութեան հետ՝ ինչպէս Արծրունիները Ասորեստանցիների հետ. Աւ
մեր հաստատ գիտելը Խորենացուց, որ այդ նախարարական աները ան-
թիւ մատեններ ունէին օտար լեզուներով կամ թերեւ՝ օտար լեզուի
տառերով գրուած, մասնաւորապէս իրենց սեպուհութեան և պաշարատու-
թեանը վերաբերեալ (Ա. 3). Այդ մատենների զրոյցների հետքերը մնա-
ցել են մեր հին մատենագրութեան մեջ (օրինակ՝ Արծրունեաց Հագա-
մակերտի առասպելը, և այլն.) Գնէր գիտելը նաև, որ իւրպանչիւր ազ-
նուական տան՝ սրգոյսի յուշարձանները պէտք է ըստ կարելոյն աւելի
մեծ հնութիւն վերադրելն, հասցնելով նրանց ծագումը մինչև քաղզկա-

(1) Եւմենի այս կարծիքն էլ ինքնուրոյն չէ, այլ փոխանորի տնս
Collections, t. I, p. 32, n. 3 և Moncey Хоренский и Дреп Эносъ Арм. 1881.

ցիները և զեռ աւելի էլ հետու: (Արժուանքների ծագման մասին խոսե-
լիս մենք գէպը կունենանք այս կէտն աւելի շեշտելու): Այնպէս որ՝ Խո-
րենացին Ջշմարու-թիւնից շատ հետու շէք լինի: Իւր՝ նախարարական
աների զրոյցներից հաւարած տեղեկութիւնները վերսորելով Պարսերի՝ Ա-
սորեստանի և Քաղզկէացիների դիւաններին: Գնե՛ւ աներկայելի է: որ նախա-
րարական աւանդութիւնները շատ հին լինելու յաւակնութիւն պիտի ունենա-
լին: Ինչպէս այդ յառուկ է բոլոր արեւմտական տոհմերի աւանդութեանց:

Այսպէս կամ՝ այնպէս՝ մի բան միայն որ ոչ մի կասկած
չի վերցնելի՛ւ՝ այդ աշխարհէն որ աշտառ ընկերուած բոլոր
ազրիւրները ոչ ինչ ընդհանուր չունին: Մարաբասի հետ:

Սակայն 22-դ գլխում՝ մի կետում որ շէ վերաբերում ոչ Պարսրին
և ոչ էլ նրա յաջորդներին՝ մի անկաս յաւելուածում կայ մի վայտթիւն
պատմագրից՝ «Մարաբասից»: Ենէր տեսանք արդէն որ պատմագիրը՝ Մա-
րաբասի յառուկ սխողոսն է՝ որպէս ցուցանէ նոյն պատմագիրը՝ նոյն
ինքն պատմագիրն ևայլն»: (Ա. 13): Ահա այդ հաստատութիւնը՝ «Քաղզկէաց
սա կոչի փանն առաւել պայծասերես և բոցակնագոյն իմն լինելոյ 1):
Եւ սոփաւ ասեն (ո՛չ Մարաբաս) կեցեալ զնարուգոյննոսոր արքայ

1) Վենետիկեան վերջին տպագրի մէջ այս նախագասութիւնը գրուած է մի մի-
ջակետով՝ «Քաղզկէացի յետոյ: այսպէս՝ «Քաղզկէաց սա կոչի: եւ այլն»: Ենէր կարծիքով
այդ միջակէտը ոչ միտի դուրի է իմաստից: այլ եւ ազնու-տում է ասացուածը: Խորենա-
ցին ուզում է տեսլ: «Իս կոչի Քաղզկէաց փանն պայծասերես եւ բոցակնագոյն իմն
լինելոյ ևայլն»: Իս այս նախագասութիւնը մինչեւ գլխի վերջը մի հաստատութիւն է
Պարսրեան ցանկի Քաղզկէաց անուանը: Իսկ այս պարսերութեան նախընթաց պարսերու-
թիւնը՝ «Քաղզկէաց և վերջին իրաւագու: . . . դանուան գայտոսի» — մի տրիք հաստատութիւն
է իրաւագ: Իսկ տեսնելուց եւ Յիգրան անուանըին վերաբերելու: Այսպիսի հաստատու-
թիւնները մեռագրի մէջ գրուածին անուանական ցանկից գուրս: առաւմին: Եշտան վ
կամ ասող ո՛րով: Ենէր կարծիքով այս երկու հաստատութիւն — պարսերութիւնները իրենց
տեղերը շփոթել են: Են ու առաջ լինելով: Կամ պէտք է այժմեան տպագրի: Վե-
նետիկեան վերջ. հրատ) կարգաւորութիւնը պահելով՝ «Քաղզկէաց սա կոչի» պարսերութեան
սկզբին մի աստղանիշ դիւ էլ եւ մի աստղանիշ էլ վարչական ցանկի Քաղզկէացի մաս: ցոց
տպով այդ երկուսի առաջութիւնը: եւ առաջ վարսերութիւնը իկատել ընագրից գուրս
լքման հանդիսութիւն: կամ՝ որ աւելի խելոցի կլինի՝ «Քաղզկէաց սա կոչի: . . . որ է երբա-
սիցի: ամբողջ պարսերութիւնը մտցնել վարսերան ցանկի մէջ Քաղզկէաց անուան տակը
անմիջապէս: Այսպիսով՝ «Քաղզկէաց և վերջին իրաւագու» — պարսերութիւնը կրնայ 2-դ
գլխի բարբոսին վերջում ինչպէս որ իսկուպէս էլ պէտք է լինի: Խորենուց և գիրք
1 և 2-դ գլխում՝ այս երկու պարսերութիւնը պահելով՝ «Քաղզկէաց սա կոչի» անուան ցանկին
չորս հանդիսութիւն: վերաբերելու իրաւ: Արայի: Հայկական եւ Զայմայի անուաններին:
որանց մեռ սերերի մէջ ընագրից գուրս են գրուած առանձին աստղանիշերով: եւ ո-
րոնք վերջին հրատարակութեան մէջ գետեղուել էլ են ընագրում: Այս մեր առաջար-
կան տեղափոխումները էլի աւելի կունենանք վերագասնալու:

բարեխաղաց, որ գերեաց զՏրեայս: Եւ սորա ասեմն (նչ Գարաբաս) զմի ի գլխաւորաց Արարայեցոցն գերելոց ինդրեալ ի նարուգործնս սորայ: Համբամ անուն, անեալ բնակեցոյց մեծաւ պատուով, և ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մարարաս) լինել զազգն Բագրատունի: և Հաւաստաբի է: Ըսել է թէ՛ Մարարասի մէջ կար աւանդութիւն Բագրատունիների հրեական ծագման մասին:

Ա. գիրք. զԼ. 23: Այս գլխի բովանդակութիւնն էլ անուած է Հայկական վեպից: Այդ վեպի փշրանքները հասել են մինչև մեր օրերը Սասունցի Գաւթիմ անուան տակ: Այստեղ պատմուած է Սենեքերիմի հայրասպան և ապստամբ որդիների փախուստը զեպի Հայաստան իրենց մայրենի երկիրը (ըստ մեզ հասած վեպի ասութեան): Այս փախուսական արքայորդիներից ծագեցան Արծրունիներն ու Գնունիները: Ահա այս ծագման մասին վկայութիւն է բերուած Մարարասից. «Իսկ Արգամոզան յարեկից հարուց Նորին կողմանն բնակեալ ի սմանէ ասէ պատմագիրն (Մարարաս) լինել զԱրծրունիս և զԳնունիս»:

Մի այսպիսի վկայութիւն կայ նաև Անգեղ տան մասին. — «Բայց զԱնգեղ տանն, ասէ նոյն պատմագիր (Մարարաս), ի Պարթամայ ումեմնէ ի Հայկակայ թոռնէ լինել»:

Արանից յետոյ այլ ևս բնաւ չենք հանդիպում Խորենացու Ա. զըրբում Մարարասի յիշատակութեանը: Կամ նրանից արուած օրէէ քաղուածքի: Այսուամենայնիւ շարունակենք համառօտել Խորենացին:

Ա. գիրք. զԼ. 24: Այս գլխով Խորենացին սկսում է նոր հատուած, որ նուիրուած է Տիգրան Հայկազունուն, Խորենացու սովորութիւնը յայտնի է իւրաքանչիւր նոր հատուած սկսելիս յոյց տալ այդ հատուածին ծառայող աղբիւրները: Այս մենք տեսանք Ա. գիրք 8 գլխում Մարարասի վերաբերութեամբ և 19-դ գլխում: ուր ընդհանուր և անորոշ աղբիւրներէ յոյց տալիս նա Անուշաւանեան և Պարչրեան ցանկի նահապետների ու թագաւորների պատմութեան համար: Նոյն սովորութեանը հաւատարիմ է մտում Խորենացին իւր ամբողջ պատմութեան ընթացքում: Գեո Փուաըշմիզն էր նկատել թէ՛ Moses gibt immer sehr genau an, wo ein neue Geschichtsquelle eintritt, und ebenso genau die Residenzwechsel der armenischen Könige. (եր. 16):

Այս 24-դ գլուխն էլ այդպիսի մի հատուածի սկզբնաւորութիւն է: ուր յոյց է տրուելու նոր աղբիւր: Աւշի ուշով կարգալով այս պերճարան գլուխը: հանդիպում ենք միմիայն մի աղբիւրի յիշատակութեան. — «զորմէ (զՏիգրանայ) ասէ ին ի հին ան մեր, որք բամբոսամբն երգ էին, լինել սմա և ի ցանկութիւնս մարմնոյն չափաւոր, մեծիմաստն և պերճարան, և այլն»: Ահա Խորենացու յառաջ բերած միակ աղբիւրը

Տիրգրանի պատմութեան համար՝ Յայտնի է Խորենացու այն ջանքը, որով տրնում է նա այսպէս կամ այնպէս իւր պատմածը վաւերացնել անպատճառ մի որեւէ գրաւոր աղբիւրի վկայութեամբ, և թէ՛կ այդ հնարաւոր է՝ յունական աղբիւրի վկայութեամբ, Մինչև անգամ ասորական կամ քաղզկական գրուածները, որոնք յունարէն են թարգմանուած, Խորենացին համարում է յունական աղբիւր, պատճառաբանելով այսպէս՝ «սակայն մեր Յունաց համարինք, որպէս ի նոցանէ ուսեալ» (Ա. 5)։ Ուստի և Տիրգրանի պատմութեան համար թէ՛կ նա որեւէ գրաւոր աղբիւր ունենար, անհնարին էր որ լռէր, բաւականանալով «բարձրամբ» երգող վիպասանների վկայութեամբ։

Ա. գիրք, գլ. 25, 26, 27, 28, 29, 30, Այս գլուխների մէջ Տիրգրանի և Ածղահակի պատմութիւնն է ամփոփուած, նախընթաց գլխում արդէն տեսանք իբրև աղբիւր վիպասանների երգը, այդ նոյնը ճշմարտում է և այս գլուխներում։ Երևում է որ վիպասանների երգը Ածղահակի պատմութեան հետ կից շարայարում էր և նրա սերնդեան՝ Պէշապազունների՝ զրոյցները։ Բսկապէս մերք տեսնում ենք Տիրգրանի և Ածղահակի հետ հանդէս դուրս գալիս և Արշակունի Արտաշէսին և Սաթենիկանը կամ Սաթենիկանը, և Արգամ—Արգաւանին և Արտաւազգին, Այս բոլորը ամբողջովին աննուած են վիպասանական երգից, նաև թուելեաց երգերից, Այս գլուխներում պատահում են այսպիսի ասացուածներ. «օրինակաս այսուիկ՝ որ պատմէն» (25), «էր, ասէ, յաւուրն յայնս ոչ սակաւ ինչ վտանգ. (26), «Չկնի այսորիկ ասէ, թէ ի հաստատել Աշղահակայ զՏիրգրանուհի ի տիկնութիւն» (29), «Պատմի և այս» (30), «Ե այսուն են զայս ճշմարտապէս և թուելեացն երգը» զոր պահեցին արտօժելով, որպէս լսեմ, մարդիկ կողմանն գինաւեա գաւառին Գողթման», «Այլ և ճաշ ասեն զործեալ (տպ. զործել) Արգաւանայ ի պատիւ Արտաշէսի և խորգաւանակ լեալ նմին ի տաճարին վիշապաց. Այլ և Արտաւազգայ ոչ գտեալ ասեն. . . տեղի ապարանից՝ ի հիմնանայն Արտաշատու, նա անց, ասէ, զնաց և շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ» (30), Պէտք է նախապէս նկատել, որ այս բոլոր գլուխներում Խորենացին պատմում է իւր բերնից, պատմողը ինքն է, զատողութիւններ է անում համառօտումէ, յաւելուածներ է անում և այլն, և այլն, Միայն տեղ տեղ նա խօսքը թողնում է վիպասանութեան կամ թուելեաց երգերին կամ անորոշ՝ որ պատմէն—որ պատմում է, կամ «պատմի և այս»

1. Վիեննայի ան վերջին տպագրում ուղեւորած է մի ասէ. — օրինակաս այսուիկ — սէ որ պատմէն, Այս ասէ, բայց պակասում է նախին տպագրերում. ձեռագրերում նաև Ամրգուսի ձեռագրում եւ մեր գիտնալով կայ միայն Լամբրոնայո կոչուած (կարենանի) օրինակում։ Մեր կարծիքով այդ ասէն» բոլորովին անտրդ է։

պատմութեւն և այս կամ «ասէ=ասում է» կամ «ասեն=ասում են», Ո՞վ է այդ ասողը, պատմողը—մենք պատասխանում ենք՝ երգը, վիպասանութիւնը, զրոյցը, Թուեկեաց երգերը, և ոչ մի գէպքում Մարարաս, Սահայն Գարագաշեան ուրիշ տեսակ է հասկանում, նա երկու տեղ աւելացնում է Մարարաս անունը. «էր, ասէ (Մարարաս) յաւուրն յայնս, «Զննի այսորիկ ասէ (Մարարաս)»: Ի՞նչ հիման վրայ, ի՞նչ պատճառով մենք բնաւ չենք կարողանում հասկանալ: Մենք խոստովանում ենք, որ փոքր ինչ տարօրինակ է «ասէ» անորոշ ասացուածը առանց անուան—բայի, բայց ինչո՞ւ անպատճառ ենթադրել թէ այդ ասողը Մարարասն է, կամ թէ ինչո՞ւ մի «Մարարաս» էլ չէ աւելացրել Գարագաշեանը ըստ անց, ասէ, գնաց և շինեաց»-ի մէջ: Փաստ է, որ Մարարասի անունը ամենեւին չկայ այս գլուխներում: Բայց նախառեալ կարծիքը այնչափ զօրեղ է, որ մի տեղ Գարագաշեան մինչև անգամ Խորենացու փոխանակ գնում է Մարարասի անունը, ահա այդ օրինակը. Խորենացին յառաջ բերելով Աթոռահակի նամակի պատճէնը աւելացնում է իւր կողմից. «Ընւ առանց յերկարելոյ զրանս ասացից, Գայ առաքեալն և կատարէ յաղագս օրիորդին գեղեցկի»: Գարագաշեանը թարգմանում է՝ Չերկարեմ խօսքս, ասէ Մարիբաս (?), պատգամաւորը կու գայ և կը կատարէ գործը և այլն» (եր. 120): Ո՞րտեղից է և ինչո՞ւ է Մարարասն այստեղ խցկուել, մինչդեռ բոլոր այս գլուխներում, ինչպէս արդէն նկատեցինք, պատմութիւնը կատարւում է Խորենացու բերանից:

Ը. Գիրք, գլ. 31, 32. Այս վերջին երկու գլխում Խորենացին շարունակում է իւր կողմից պատմել. երբեմն խօսքը տալով առասպելին, «զորմէ ասեն առասպելք», երբեմն երգին՝ «ընդ վիշապաց ասէ ին յերգն կուել նմա և յաղթել, և կարի իմն նմանագոյնս զճերակեայ նահատակութեանցն նմա երգէ ին, Այլ ասէ ին զսա և աստուածացեալ. և անդրի (տպ. անդ) յաշխարհին Արաց զտորա չափ հասակի կանգնեալ»: Երբեմն էլ իւր անձնական վկայութիւնն է մէջ բերում. «Զայս երգելով ոմանց բամբուսմբ յուսաք իսկ ականջօք մերովք», կամ թէ՛ «Ոչինչ ճշմարտագոյն ունիմ՝ պատմել քեզ»: Մի անգամ էլ, Տրովադական պատերազմի առիթով յիշում է Հոմերոսին, Մարարասի հոտն անգամ չկայ:

Պարսից առասպելների երկու գլուխը արդէն ոչ որ Մարարասից առնուած չէ համարում, անցնինք ուրեմն Բ. գրքին:

Պարճ կապելու համար ասենք, որ Բ. գրքի առաջին իննը գլուխները, որ ենթարկուած են մեր հետախուզութեանը, բոլորն էլ ամբողջովին գրուած են Խորենացու բերանից: Պատմողն է ինքն Խորենացին ծայրէ ծայր, նա յիշում է տեղ տեղ առասպելներ, հին զրոյցներ, օրինակ՝ Հագամակեր-

տի, Տորքի, Սլաքի վերաբերութեամբ, տեղ տեղ իւր սեպհական գատողութիւններն ու կարծիքները, ժամանակակից և տեղագրական ծանօթութիւններ, նաև իւր տատամսութիւնները, օրինակ՝ ամբողջ 7 և 8 գլուխները նախարարութեանց վերաբերութեամբ, Վերջապէս մի տեղ յիշում է շերտոտասին (գլ. 2), մէկ տեղ՝ Սուրբ Գիրքը (գլ. 1), մի այլ տեղ Արիւղենոսին (գլ. 8) և, հուսկ ուրեմն, իններորդ գլխի վերջում՝ Մարաբասին այսպէս՝ «Աստանօր սպառին բանք ծերունւոյն Մար Արաս Կատինայ, Այս բոլորից հետևում է որ այդ ինչ գլուխները, ինչպէս և Խորենացու առաջին ամբողջ գիրքն էր, Խորենացու բառով ասած՝ «Հաւաքումն են», Բայց անշուշտ այս իննը գլուխներում շատ բան կայ Մարաբասից առնուած, բայց ոչ բոլորը»:

Մարաբասի իրրև թէ նինուէից բերած գիրքը, որից և քաղուածքներ արձանագրուեցան Մծրինում, կարող էր հասնել մինչև Աղեքսանդր Մակեդոնացի, որովհետև իրրև թէ վերջինիս հրամանով էր թարգմանուել քաղգեարէնից յունարէն: Բայց մենք Ա. գիրք 8 գլխում տեսանք, որ Խորենացու ունեցած Մարաբասում կային և տեղեկութիւններ Պարթևաց թագաւորութեան սկզբնաւորութեան մասին, իսկ այս Բ. գիրք 9 գլխից կարող ենք հետևեցնել որ Մարաբասի այդ տեղեկութիւնները հասնում էին մինչև Վաղարշակի որդի Արշակը:

Ե զ ր ա կ ա ց ու թ իւ ն, Ա յ ժ մ ն տ և ն ն ն ք ի ն շ չ ա փ ո Վ է ն եր կ ա յ ա ն ու մ մ ե ղ Մ ա ր ա բ ա ս ը, ը ս տ Խ ո Ր Ե ն ա ց ու Վ կ ա յ ու թ ե ա ն, Խ ո Ր Ե ն ա ց ու ու ն ե ց ա ծ Մ ա ր ա բ ա ս ու մ կ ա ր շ ա յ կ ի ց և Բ է լ ի ց ս կ ս ա ծ մ ի ն շ և Ա ր ա յ—Շ ա մ ի ր ա մ ի պ ա տ մ ու թ իւ ն ը, ա ճ ն ու ա ծ (ի ի Ր և թ է) արձանի վրայ գրոշմուած հատուածից, Շատ բաներ առնուած էին վէպից, որ չկային Մարաբասի մէջ, ինչպէս օրինակ Շամիրամի մահը, Վան քաղաքի շինութիւնը, Սօսիների պաշտամունքը և այլն, Այնպէս որ կարելի է ասել, որ Խորենացու բուն աղբիւրը վէպն էր և Մարաբասի վկայութիւնը՝ միայն գրաւոր աղբիւրից առած վաւերացումն: Մարաբասի մէջ կար նաև յիշատակութիւն Բագրատունիների, Արծրունիների և Անգեղ տան ծագման մասին, Վերջապէս Մարաբասի գրքում կար մի յաւելուած, որտեղ պատմուած էր այդ գրքի ծագման մասին, որ կապուած էր պարթև Արշակ մեծի և Վաղարշակ՝ շայոց թագաւորի հետ: Վերջապէս՝ Պարթևների մասին եղած տեղեկութիւնները հասնում էին Մարաբասի մէջ մինչև Վաղարշակի որդի Արշակի թագաւորութեան վերջը: Ահա Խորենացու ունեցած ամբողջ Մարաբասը,—մի քանի երես բան: Բոլորովին ուրիշ աղբիւրներից էին Պարոյրի բազմաթիւ նախորդների և յաջորդների, Տիգրանի և Աթգահակի, Տիգրանի յաջորդների պատմութիւնը, որ և բռնում է Խորենացու Ա. գրքի մեծագոյն մասը, Բ. գրքի ինն

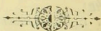

գլուխներին էլ Պարթևների թագաւորութեան վերաբերեալ զլիսաւոր գծերը մի կողմ դրած, որ Մարաբասիցն են, մնացեալ բազմաթիւ մանրամասնութիւնները, մանաւանդ նախարարական տների ծագման վերաբերեալ գլուխները առնուած են ոչ Մարաբասից, Այսպիսով մենք հասնում ենք այն եզրակացութեանը, որ մինչև այժմն Մարաբասին վերագրուածից հազիւ 1, մասն է Մարաբասից առնուած, իսկ 3, -ը Մարաբասինը չէ:

Այս երկար, բայց անհրաժեշտ նախապատրաստութիւնից յետոյ, առաջիկայ յօդուածում, մենք կանցնենք վերջապէս քննադատների Խորենացուն վերագրուած հակասութիւններին, Մարաբասի առիթով, Այդ յօդուածում կը տեսնենք նաև թէ ինչն որ հետեւանքն եր են բղիսում այս մեր Մարաբասեան տեսութիւնից:

ՄԻԱՐԱՆ:

Յոգոստոս 4891

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ

	Սխալ	Աւղիղ
Երևս		
1	դեր և դէմ	թեր և դէմ
4	վակուցեալ	վարկուցեալ
5	աղջատելու	աղճատելու
8	աղջատումները	աղճատումները

(Այս վերջին վրիպակը կրկնուած է շատ անգամ):

Արտատպուածին ԱՐՄԲԱՏԻ. 1893—1894 թ. համարներէից:

604.

